

Publikationen des Deutschen Archäologischen Instituts

Fotis Dasios

The crucial 4th century B.C.: Old and new fortifications, old and new settlements in the valley of Phocian Kephissos

in: Sporn et al. - ANCIENT PHOKIS: New approaches to its history, archaeology and topography
International conference, DAI Athens, 30 March – 1 April 2017 249-270

<https://doi.org/10.34780/me7u-b7m9>

Herausgebende Institution / Publisher:
Deutsches Archäologisches Institut

Copyright (Digital Edition) © 2025 Deutsches Archäologisches Institut
Deutsches Archäologisches Institut, Zentrale, Podbielskiallee 69–71, 14195 Berlin, Tel: +49 30 187711-0
Email: info@dainst.de | Web: <https://www.dainst.org>

Nutzungsbedingungen:

Mit dem Herunterladen erkennen Sie die [Nutzungsbedingungen](#) von iDAI.publications an. Sofern in dem Dokument nichts anderes ausdrücklich vermerkt ist, gelten folgende Nutzungsbedingungen: Die Nutzung der Inhalte ist ausschließlich privaten Nutzerinnen / Nutzern für den eigenen wissenschaftlichen und sonstigen privaten Gebrauch gestattet. Sämtliche Texte, Bilder und sonstige Inhalte in diesem Dokument unterliegen dem Schutz des Urheberrechts gemäß dem Urheberrechtsgesetz der Bundesrepublik Deutschland. Die Inhalte können von Ihnen nur dann genutzt und vervielfältigt werden, wenn Ihnen dies im Einzelfall durch den Rechteinhaber oder die Schrankenregelungen des Urheberrechts gestattet ist. Jede Art der Nutzung zu gewerblichen Zwecken ist untersagt. Zu den Möglichkeiten einer Lizenzierung von Nutzungsrechten wenden Sie sich bitte direkt an die verantwortlichen Herausgeber*innen der jeweiligen Publikationsorgane oder an die Online-Redaktion des Deutschen Archäologischen Instituts (info@dainst.de). Etwaige davon abweichende Lizenzbedingungen sind im Abbildungsnachweis vermerkt.

Terms of use:

By downloading you accept the [terms of use](#) of iDAI.publications. Unless otherwise stated in the document, the following terms of use are applicable: All materials including texts, articles, images and other content contained in this document are subject to the German copyright. The contents are for personal use only and may only be reproduced or made accessible to third parties if you have gained permission from the copyright owner. Any form of commercial use is expressly prohibited. When seeking the granting of licenses of use or permission to reproduce any kind of material please contact the responsible editors of the publications or contact the Deutsches Archäologisches Institut (info@dainst.de). Any deviating terms of use are indicated in the credits.

Katja Sporn | Alexandre Farnoux |
Eric Laufer
ANCIENT PHOKIS

Athenaia 13
Études méditerranéennes 4

DEUTSCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT
Abteilung Athen

ATHENAIA 13

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

**ÉTUDES
MÉDITERRANÉENNES 4**

DEUTSCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT
Abteilung Athen

Katja Sporn | Alexandre Farnoux | Eric Laufer (eds.)

ANCIENT PHOKIS

New approaches to its history, archaeology
and topography

International Conference, DAI Athens, 30 March – 1 April 2017

REICHERT VERLAG

Autor/Author:

Katja Sporn (ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1845-5113>, ROR ID: <https://ror.org/05nqsnd28>)

Alexandre Farnoux (IdRef: <http://www.idref.fr/032145993/id>, ROR ID: <https://ror.org/02fzvr850>)

Eric Laufer (ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8758-6854>, ROR ID: <https://ror.org/05nqsnd28>)

Titel/Title: Ancient Phokis. New approaches to its history, archaeology and topography

Reihe, Band/Series, Volume: Athenaia 13

Reihenherausgeber/Series Editor: Katja Sporn, Reinhard Senff, Oliver Pilz

Reihe, Band/Series, Volume: Études méditerranéennes 4

Reihenherausgeber/Series Editor: École française d'Athènes

Herausgebende Institution/Institutional Editor: Deutsches Archäologisches Institut

Umfang/Length: X, 526 Seiten/Pages mit/with 244 Abbildungen/Illustrations

Peer Review: Dieser Band wurde einem Peer-Review-Verfahren unterzogen./*The volume is peer reviewed.*

Verantwortliche Redaktion/Publishing Editor: Deutsches Archäologisches Institut, Redaktion des Deutschen Archäologischen Instituts Athen, Fidou 1, 10678 Athen, Griechenland, redaktion.athen@dainst.de

Redaktionelle Bearbeitung/Editing: Simon Hoffmann, Diana Wolf, Ulrike Schulz

Prepress: le-tex publishing services GmbH, Leipzig

Buchgestaltung und Coverkonzeption/Book Design and Cover Concept: hawemannundmosch, Berlin

Umschlagfoto/Cover Illustration: Blick von Elateia über die Kephissosebene auf den Parnassos

(D-DAI-ATH-2018-17152_2, Foto: Katja Sporn)

Nutzungsbedingungen/Terms of Use

Das Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt. Eine Nutzung ohne Zustimmung des Deutschen Archäologischen Instituts und/oder der jeweiligen Rechteinhaber ist nur innerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes zulässig. Etwaige abweichende Nutzungsmöglichkeiten für Text und Abbildungen sind gesondert im Band vermerkt./*This work, including all of its parts, is protected by copyright. Any use beyond the limits of copyright law is only allowed with the permission of the German Archaeological Institute and/or the respective copyright holders. Any deviating terms of use for text and images are indicated in the credits.*

Druckausgabe/Printed Edition

Erscheinungsjahr/Year of Publication: 2024

Druck und Vertrieb/Printing and Distribution: Dr. Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden • www.reichert-verlag.de

Druck und Bindung in Deutschland/Printed and Bound in Germany

ISBN: 978-3-7520-0825-8 (Athenaia), 978-2-86958-624-6 (Études méditerranéennes)

Bibliographische Metadaten/Bibliographic Metadata: <https://zenon.dainst.org/Record/003063459>

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek: Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über <https://dnb.de> abrufbar./*Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek: The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available online at https://dnb.de.*

Digitale Ausgabe/Digital Edition

Erscheinungsjahr/Year of Publication: 2024

DOI: <https://doi.org/10.34780/xb69-ti55>

Bibliographische Metadaten/Bibliographic Metadata: <https://zenon.dainst.org/Record/003063459>

Inhaltsverzeichnis

Vorwort	IX
Phocis, Delphoi, and the amphictyony	1
<i>Peter Londey</i>	
Living on a rock. The cities of ancient Phocis and the importance of place	11
<i>Hans Beck</i>	
Borders and identity in ancient Phocis: some reflections	23
<i>Giovanna Daverio Rocchi</i>	
Phocis in the Aetolian League. Self-abandonment or self-assertion?	33
<i>Peter Funke</i>	
The institutions of the Phocian League	45
<i>Denis Rousset</i>	
Phocis in Roman times: beyond the shadow of Delphi	67
<i>Georgios A. Zachos</i>	
Das phokische Koinon zwischen Bötien, Delphi, Athen und Rom	85
<i>Christoph Begass</i>	
Delphes et Kalapodi au début de l'âge du fer ancien (11 ^e –9 ^e siècles av. J.-C.)	101
<i>Jean-Marc Luce</i>	
Zur Selbstdarstellung der Phoker in Delphi	121
<i>Anne Jacquemin</i>	
Athena. A gateway to Delphi	133
<i>Sandrine Huber – Anne Jacquemin – Didier Laroche</i>	

Terres cuites figurées du dépôt votif de Kirrha: de l'établissement du matériel à son exploitation	147
<i>Stéphanie Huysecom-Haxhi</i>	
The sanctuary of Athena in Phocian Antikyra	165
<i>Athanasios Sideris</i>	
The fortifications of ancient Phocis	
Results and prospects	185
<i>Nicolas Kyriakidis</i>	
Δρόμος με παρελθόν	195
<i>Φανούρια Δακορώνια (†) – Πέτρος Κουνούκλας</i>	
Παναγίτσα Ελάτειας 1979–1981	
Κτερίσματα και ταφικά έθιμα σε κλασσικό νεκροταφείο της Ελατείας	209
<i>Πάντος Α. Πάντος</i>	
Spanning two oracles. The sanctuary of Demeter at Erochos, between Delphi and Abae	219
<i>Elena Partida – Anthoula Tsaroucha</i>	
The rediscovery of a manuscript by Erich Gose and Friedrich Schober on the Kephissos valley from 1926	237
<i>Katja Sporn</i>	
Ο κρίσιμος 4ος αιώνας π.Χ.: παλαιές και νέες οχυρώσεις, παλαιοί και νέοι οικισμοί στην κοιλάδα του φωκικού Κηφισού	249
<i>Φώτης Ντάσιος</i>	
Panopeus	271
<i>Elena Kountouri – Ioannis Mavrommatidis – Nikolaos Petrochilos</i>	
New research on the fortification of Tithorea. A preliminary report of fieldwork 2016–2017	287
<i>Petros Kounouklas – Eric Laufer</i>	
Surveying the caves above Tithorea in 2016	307
<i>Stella Katsarou – Lina Kormazopoulou – Eric Laufer – Sabine Neumann – Katja Sporn – Ioanna Zygouri</i>	

Doric capitals and column drums from Modi in Phocis.....	339
<i>Nils Hellner – David Scahill</i>	
Ταφές των Πρώιμων Αυτοκρατορικών Χρόνων από την Υάμπολη στην ανατολική Φωκίδα.....	349
<i>Μαρία Παπαγεωργίου – Δημήτρης Γρηγορόπουλος</i>	
Sites of memory in ancient Phocis	
The Thessalian-Phocian battles, the Persian Wars, and the changing religious landscape.....	371
<i>Elena Franchi</i>	
A transfer of sacred lands from eastern Phocis, IG IX1, 87.....	383
<i>Jeremy McInerney</i>	
Kalapodi 2014–2016: Investigating the surroundings, limits and infrastructure of the sanctuary.....	397
<i>Katja Sporn</i>	
Ritual burials of temples and ritual depositions accompanying building activities in the oracle sanctuary of Apollon at Abai/ Kalapodi.....	409
<i>Wolf-Dietrich Niemeier</i>	
The bronze finds from the Late Geometric ›South Temple 6‹ at Kalapodi	
Cult practices and local craft traditions in eastern Phocis.....	421
<i>Gudrun Klebinder-Gauß</i>	
The significance of the sanctuary of Kalapodi during the Archaic period based on the pottery finds.....	439
<i>Michaela Stark</i>	
A palette of bronze and silver: the monetary perspective of the archaeological site at Kalapodi.....	455
<i>Hristina Ivanova-Anaplioti</i>	
New iron finds from the 2016 campaign in Kalapodi – Contexts and compositions.....	469
<i>Sandra Zipprich</i>	

A bronze foundry of Classical times in the sanctuary at Kalapodi	479
<i>Johanna Fuchs</i>	

Pagan twilight at Kalapodi: Two pottery assemblages of the third and fourth centuries A.D.	491
<i>Dimitris Grigoropoulos</i>	

Ο κρίσιμος 4ος αιώνας π.Χ.: παλαιές και νέες οχυρώσεις, παλαιοί και νέοι οικισμοί στην κοιλάδα του φωκικού Κηφισού

Φώτης Ντάσιος

Οικισμοί και οχυρώσεις είναι δύο έννοιες συμπλεκόμενες στη Φωκίδα του 4ου αιώνα π.Χ. Μια εξέταση των πρώτων χωρίς συνεκτίμηση των δεύτερων και αντίστροφα αδυνατεί να δώσει μια σύνθετη εικόνα της οικιστικής της περιοχής, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται από την αυγή του δεύτερου κλασικού αιώνα έως τη μετάβαση στα ελληνιστικά χρόνια¹. Συμπιεζόμενοι ανάμεσα σε δύο ισχυρούς γείτονες, τους Θεσσαλούς από βορρά, εχθρούς ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, και τους Βοιωτούς από νότο, ανερχόμενη επεκτατική δύναμη στο ξεκίνημα του αιώνα, οι Φωκείς βρέθηκαν αναγκασμένοι για μια ακόμη φορά να στραφούν σε αναζήτηση συμμαχιών ιδιαίτερα με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, την Αθήνα και τη Σπάρτη. Η ανταπόκριση των δύο τελευταίων και ιδιαίτερα των Σπαρτιατών προσέδωσε τη Φωκίδα στο άρμα της αντι-θηβαϊκής επιθετικής πολιτικής ως περιφερειακό σύμμαχο που παρείχε ετοιμοπόλεμο στρατό, βάσεις ανεφοδιασμού καθώς και εδάφη-διόδους ελεύθερης διέλευσης για τα συμμαχικά στρατεύματα².

Οι απαιτήσεις των πολεμικών επιχειρήσεων φαίνεται να είχαν ως αποτέλεσμα εκτός των άλλων μια πυκνωση ή και ενίσχυση των οχυρώσεων σε μια σειρά φωκικών πόλεων που μέχρι τότε – δηλαδή το α' μισό του 4ου αιώνα π.Χ. – βρέθηκαν ατείχιστες ή πλημμελώς τειχισμένες³. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι έναν αιώνα νωρίτερα, την εποχή της περσικής εισβολής, οι πόλεις της κοιλάδας του φωκικού Κηφισού που δέχτηκαν το κύμα της εχθρικής καθόδου στάθηκαν αδύναμες, ελλείπει και οχυρώσεων, να προβάλουν ουσιαστική αντίσταση⁴. Είναι πάντως γεγονός ότι, στο διάστημα που μεσολάβησε και οπωσδήποτε πριν από τον Γ' Ιερό Πόλεμο και προτού ακόμη η Φωκίδα αναδειχθεί σε δύναμη πρωταγωνιστική των εξελίξεων, τα αρχαιολογικά δεδομένα φανερώνουν την ύπαρξη μιας ομάδας οχυρωμένων πόλεων που ξεχωρίζουν ως ένα σύνολο με διακριτά χαρακτηριστικά, κυριότερο των οποίων είναι ο τρόπος δόμησης της οχύρωσης τους. Πρόκειται για ένα «χαλαρό» πολυγωνικό χωρίς στενές αρμόσεις, το οποίο στα πρώιμα δείγματά του θα μπο-

¹ Για τη σχέση γενικότερα πόλης και οχυρώσεων βλ. Camp II 2000, 41–57. Muth 2016, 159–172.

² Για την περίοδο αυτή βλ. Schober 1924, 66–73. Schober 1941, 485–490. McInerney 1999, 194–230.

³ Ιδιαίτερα σε πόλεις της βοιωτικο-φωκικής μεθορίου αλλά και ενδότερα στην κοιλάδα του Κηφισού μέσω του «περιμάχτου»

στενού των Παραποταμίων (Strab. 9, 3, 16) και κοντά στα περάσματα προς τη χώρα των Λοκρών, όπου αναφέρεται πολεμική δραστηριότητα, Fossey 1986, 131. Daverio Rocchi 1993, 1–8. Ζάχος 2013, 69–73.

⁴ McInerney 1999, 109. Για την ύπαρξη γενικά προκλασικών οχυρωμένων οικισμών Frederiksen 2011, 15–19.

ρούσε να ομοιάζει στο δια λογάδων σύστημα και το οποίο στην πορεία και μέχρι τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. τείνει προς μια κανονικότητα και προσεγγίζει ακόμη και το τραπεζίοσχημο⁵.

Και αν στις πόλεις των οποίων η χωροθεσία παρέμεινε αμετάβλητη στην υπό εξέταση περίοδο, η ανίχνευση της παραπάνω τειχοδομίας στην οχύρωσή τους παραμένει δυσχερής αφού συχνά συγχέεται ή επικαλύπτεται από νεότερες φάσεις, η ύπαρξη μιας σειράς οχυρωμένων πόλεων με το παραπάνω σύστημα, οι οποίες και εγκαταλείφθηκαν μετά τα μέσα του αιώνα, αποτελεί και το καλλίτερο καθρέπτισμα αυτής της ιδιόμορφης κατηγορίας.

Συγκεκριμένα στον άνω ρου του Κηφισού και κοντά στις θεωρούμενες ως κύριες πηγές του ποταμού βρίσκεται η πόλη της Λίλαιας, γνωστή ήδη από τα Ομηρικά χρόνια (εικ. 1)⁶. Την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή στο α' μισό του 4ου αιώνα π.Χ., και στη θέση της μετέπειτα ενιαίας Λίλαιας⁷ διαπιστώνεται η ύπαρξη δύο τειχισμένων οικιστικών μονάδων με τη μορφή χωριστών πόλεων⁸. Αφενός αυτής που απλώνεται στα νότια του σημερινού χωριού Πολύδροσο και της οποίας η ταύτιση με την αρχαία Έρωχο οφείλεται στον Tillard⁹ και αφετέρου μίας άλλης ανώνυμης και μικρότερης σε έκταση στον λόφο «Θεοτόκο», κοντά στο χωριό Κάτω Αγόριανη (σημ. Λιλαία), η οποία πρωτοεντοπίστηκε από τον Κεραμόπουλλο¹⁰. Και οι δύο προήλθαν προφανώς από τη συσπείρωση διασπορών παλαιότερων περιόδων (γεωμετρικά και πρωιμότερα κατάλοιπα απαντώνται στη γύρω περιοχή)¹¹ και εκτείνονται σε χαμηλά υψώματα, η κορυφή των οποίων τειχίζεται με ελλειψοειδή περίβολο. Ένας δεύτερος περίβολος περιτρέπει την πλαγιά του λόφου στην περίπτωση της Ερώχου¹², ενώ στη «Θεοτόκο» δεν εντοπίζεται άλλη οχύρωση πέραν αυτής της κορυφής του λόφου¹³.

Η τειχοδομία και στις δύο περιπτώσεις είναι κατά βάση αμελής πολυγωνική με τάση προς το ακανόνιστο τραπεζίοσχημο, ενώ η ύπαρξη μιας κυκλώπειας φάσης στη «Θεοτόκο» υποδηλώνει πιθανότατα επιβίωση παλαιότερης κατασκευής (εικ. 2)¹⁴. Η παρουσία πύργων – αν και όχι πυκνή – σε κρίσιμα σημεία των οχυρώσεων, ένας ημικυκλικός κοντά σε πύλη στη «Θεοτόκο» και δύο σωζόμενοι ορθογώνιοι στην Έρωχο, αποτελεί ένδειξη μιας προσπάθειας μεγαλύτερης αμυντικής θωράκισής τους, πέραν της αξιοποίησης των φυσικών πλεονεκτημάτων των δύο θέσεων¹⁵.

Η πόλη της Ερώχου παύει να υφίσταται στα υστεροκλασικά χρόνια, όπως αυτό διαπιστώνεται τόσο από τα νεκροταφεία της¹⁶ όσο και τις επιγραφές που μαρτυρούν την ενσωμάτωσή της στην καινούργια ενιαία Λίλαια¹⁷, τα επιβλητικά τείχη της οποίας προβάλλουν σε μικρή απόσταση νότια από το λόφο της «Θεοτόκου». Εδώ, λοιπόν, θα επιτευχθεί ο συνοικισμός των δύο κλασικών θέσεων-πόλεων κυρίως για λόγους μεγαλύτερης ασφάλειας που προσέφεραν οι δυνατότητες διαφυγής προς τον Παρνασσό σε περιπτώσεις έσχατης ανάγκης. Επιπλέον, η διάταξη της νέας οχύρωσης με το πλήθος των ορθογώνιων ανά τακτά διαστήματα πύργων και πάνω απ' όλα η ιδιαίτερα προσεγμένη οχύρωση της ακρόπολης βρίσκονται σε αντιστοιχία με τις καινούργιες επιτεύξεις της πολιορκητικής τέχνης αλλά και με την αποκτηθείσα πείρα από τις έντονες πολεμικές συρράξεις στη διάρκεια του Ιερού Πολέμου (εικ. 3 α. β). Αν και παλαιότερα θεωρήθηκε ότι στην καινούργια θέση προϋπήρχε κάποιας μορφής προτέρα εγκατάσταση¹⁸, η κατοίκηση στη Λίλαια φαίνεται ότι ξεκινά στα υστεροκλασικά χρόνια και οριστικοποιείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο με βάση τη διασπορά της κεραμικής στους αγρούς που καλύπτουν την επιφάνεια της κάτω πόλης

5 Σύμφωνα με την καθιερωμένη διάκριση του Scranton 1941, 16–21 και την ελληνική εκδοχή από τον Ορλάνδος 1958, 207–260, συμπληρωμένη από τους Winter 1971, 80 και McNicoll 1997, 3.

6 Hom. Il. 2, 523: «[...] Λίλαιαν ἔχον πηγῆς ἔπι Κηφισοῖο [...]» (έκδοση Monro – Allen 1920).

7 Της πόλης δηλαδή που προέκυψε από την επανίδρυση μετά τον Ιερό Πόλεμο, Paus. 10. 33. 3.

8 Όπως διαπιστώνεται και από την επιγραφή της επαύριον του πολέμου IG IX 1, 111 = CID II, 38 (337/336 π.Χ.), Oulhen 2004, 417 κ.ε.

9 Tillard 1910/1911, 63.

10 Κεραμόπουλλος 1912/1917, 53 που την ταύτισε με την προ συνοικισμού Λίλαια και την οποία θα μπορούσαμε να ονοματίσουμε συμβατικά ως «Προ-Λίλαια».

11 Προκλασική διασπορά εντοπίζεται και στις δύο όχθες του ρέματος Αγοριανίτη – όριο των δύο πόλεων – με πυκνότερη αυτή της

ανατολικής, όπου και η πρώιμη κυκλώπεια οχύρωση της κορυφής «Παληός», επάνω από τις πηγές της Αγίας Ελεούσας και με διάδοχο διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια την Έρωχο στη θέση «Άγιος Βασίλειος» Πολυδρόσου, Ντάσιος 2004, 69 κ.ε. Ντάσιος 2008, 354 κ.ε.

12 Ντάσιος 2004, 63–65 σχ. 5.

13 Kase et al. 1991, 53 σχ. 4–14 εικ. 35. 4–34. Wilkie 1978, 159–161. Ντάσιος 2004, 55–59 σχ. 3.

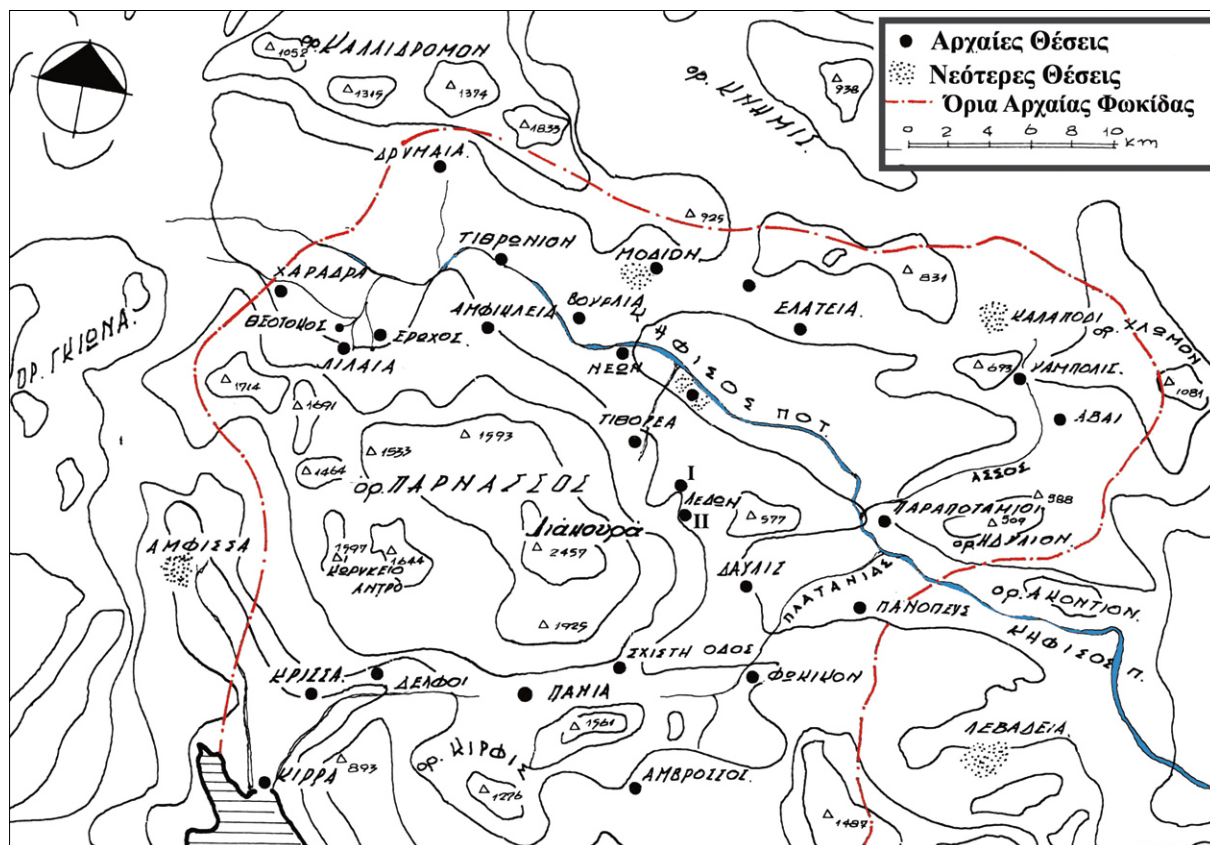
14 Ντάσιος 2004, 55–57. 63–65.

15 Kase et al. 1991, 53. Ντάσιος 2004, 55–57. 63–65.

16 Ντάσιος 2004, 66.

17 Oulhen 2004, 418. 421.

18 Με βάση κυρίως την επισφαλή και αβέβαιη επισήμανση «διαφορετικών» φάσεων της οχύρωσης της ακρόπολης και της κάτω πόλης, Scranton 1941, 169. Lawrence 1979, 134. 457, σημ. 6. Ντάσιος 2004, 54 κ.ε. σημ. 67. 265 κ.ε.

1 Χάρτης κοιλάδας φωκικού Κηφισού

όσο και τα αποτελέσματα των περιορισμένων ανασκαφικών εργασιών¹⁹. Συνακόλουθα, λοιπόν, και η νέα οχύρωση – πέραν των τεχνικών χαρακτηριστικών της – δεν μπορεί να απέχει χρονολογικά από τον συνοικισμό των δύο πόλεων μετά το τέλος του Ιερού Πολέμου. Διότι στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν τειχίσθηκε απλά μία κορυφή ή δεν κατασκευάσθηκε ένα οχύρωμα, συνήθως από αργολιθοδομή, αποτέλεσμα βεβαιωμένης ενέργειας. Πρόκειται για μια σύνθετη στιβαρή κατασκευή η οποία εκμεταλλεύεται την απόκρημνη πλαγιά του Παρνασσού με δυνατότητες σταδιακής υποχώρησης και απομόνωσης σε ανώτερα επίπεδα, που καθιστούν την άμυνα αποτελεσματική για μεγάλο χρονικό διάστημα²⁰.

Η περίπτωση της Λίλαιας και της Ερώχου – πόλεων και οχυρώσεων – αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δίδυ-

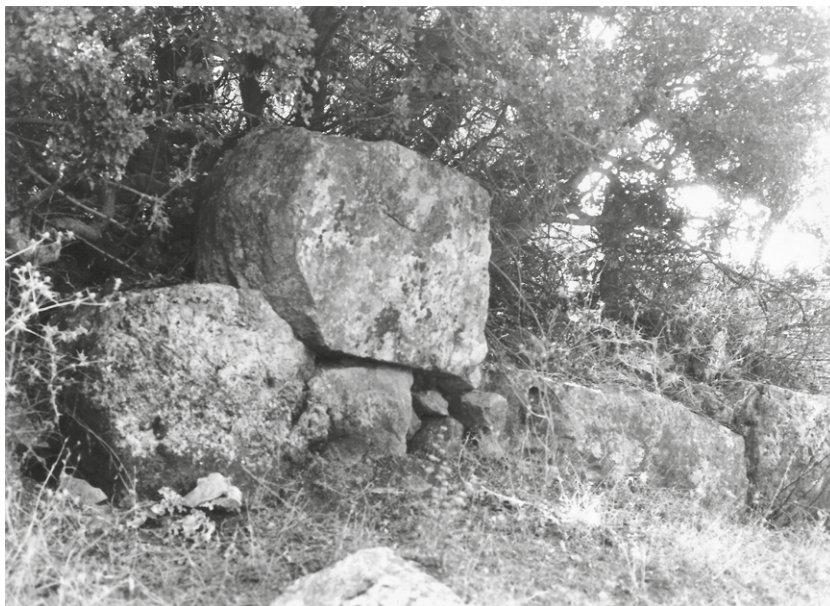
μο προ και μετά το τέλος του Ιερού Πολέμου, το οποίο απαντάται και σε άλλους οικισμούς της κοιλάδας του Κηφισού. Πρόκειται για μια σειρά θέσεων υποτιμημένων μέχρι σήμερα από την αρχαιολογική έρευνα ή επισκιασμένων από κοντινότερες και γνωστότερες μεταγενέστερες πόλεις των οποίων επιδιώχθηκε η ταύτιση με βάση τις αρχαίες πηγές και όχι τη διαχρονική κατοίκηση ή την ανίχνευση των ορίων της επικράτειας των²¹. Η παρατήρηση αφορά στο μέσο ρου του Κηφισού, όπου από τις τέσσερις πόλεις που υπάρχουν την παραμονή του πολέμου, οι τρεις ακολουθούν το μοντέλο Ερώχου-Λίλαιας και αλλάζουν θέση την επαύριο ή και λίγο αργότερα. Ο αριθμός δεν είναι τυχαίος. Η περιοχή του μέσου ρου έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάρκεια του Ιερού Πολέμου ως τόπος μαχών, πολιορκιών και διελεύσεων αντίπαλων στρατευμάτων, πέραν του

¹⁹ Αν και η νέα πόλη στη θέση «Κάστρο» δεν ανασκάφθηκε ποτέ έως σήμερα συστηματικά σε αντίθεση με τη κοντινή θέση «Θεοτόκος», επανειλημμένες αυτοψίες στον χώρο ιδιαίτερα επ' ευκαιρία κατασκευής δικτύων κοινής ωφέλειας στη γύρω περιοχή δεν οδήγησαν στον εντοπισμό και στην περισυλλογή προελληνιστικών οστράκων. Μπορεί, όμως, σε βαθύτερα στρώματα να υπάρχουν ενδείξεις πρωιμότερης κατοίκησης, όχι όμως ικανής για να αμφισβητηθεί η κεντρική θέση της «Θεοτόκου» (Προ-Λίλαια) στη δυτική όχθη του «Αγοριανίτη» στα αντίστοιχα χρόνια. Βλ. και Oulhen

2004, 421 ο οποίος όμως συγχέει τις δύο θέσεις τοποθετώντας τις ανασκαφές της «Θεοτόκου» στη Λίλαια.

²⁰ Tillard 1910/1911, 70. Για την οχύρωση και τα χαρακτηριστικά της βλ. Tympaldou-Fakiris 2004, 45–59. Ντάσιος 2004, 50–55.

²¹ Επιγραφική αναζήτηση με βάση τις αρχαίες μαρτυρίες κυριάρχησε παλαιότερα σε βάρος της διεξαγωγής μιας εξαντλητικής επιφανειακής έρευνας ανά επικράτεια κάθε πόλεως, McInerney 1999, 263 κ.ε.

2 Τμήματα οχύρωσης
«Θεοτόκου», δυτική πλευρά

γεγονότος ότι εδώ βρισκόταν η σημαντικότερη πόλη της Φωκίδας, η Ελάτεια, καθώς και η πατρίδα του στρατηγού-πολέμαρχου των Φωκέων Φιλόμηλου²².

Το 1992 ήλθε στο φως νεκροταφείο των κλασικών χρόνων στη θέση «Βουρλιά» στην περιφέρεια του χωριού Μόδι και πολύ κοντά στον Κηφισό ποταμό²³. Ο εντοπισμός του νεκροταφείου οδήγησε και στον εντοπισμό ενός άγνωστου οχυρωμένου οικισμού πάνω σε χθαμαλό λόφο στην άκρη ενός πρόβουνου του Καλλί-

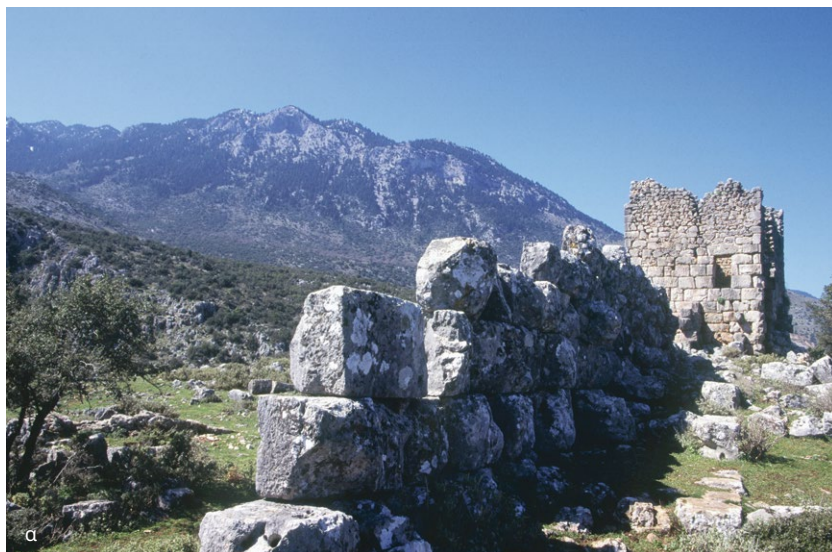
δρομου. Περιβάλλεται από περίβολο κυρίως πολυγωνικής αλλά και ακανόνιστης τραπεζιόσχημης τοιχοδομίας και φέρει στο εσωτερικό του οικιστικά κατάλοιπα που εκτείνονται και έξω από αυτόν (εικ. 4)²⁴. Γρήγορα αποδείχτηκε ότι δεν επρόκειτο για ένα απλό οχύρωμα αλλά για έδρα μιας πόλης των κλασικών χρόνων που η επικράτειά της κάλυπτε ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή του Μοδίου με πλήθος διάσπαρτων μικρότερων θέσεων διαφόρων περιόδων στην έκτασή της²⁵. Η πόλη

²² Paus. 10, 2, 2. Buckler 1989, 32–45.

²³ Λακορώνια 1995, 347.

²⁴ Ντάσιος 2004, 135–137.

²⁵ Ντάσιος 2004, 143 κ.ε. όπου προτείνεται η ταύτιση με τους Πεδείς, βλ. και Ζάχος 2013, 63–66. 69 με κάποιες επιφυλάξεις.

3 Η ακρόπολη της Λίλαιας:
α. Ο κεντρικός πύργος
κατόπτρευσης από ανατολικά. –
β. Τμήμα της οχύρωσής της από
βορειοδυτικό

στο Μόδι με κέντρο τον οχυρό οικισμό στα «Βουρλιά» επιζεί μέχρι τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. για να μετακινηθεί στη συνέχεια βορειότερα σε ασφαλέστερη θέση στην κορυφή του σημερινού ομώνυμου χωριού.

Εδώ βρίσκεται ένας τειχισμένος οικισμός μεσαίου μεγέθους που περιλαμβάνει ένα είδος μικρής ακρόπολης με κατοπτρεύοντα πύργο στην κορυφή του και ένα ευρύτερο περίβολο του οποίου σώζονται τρεις πύργοι – σήμερα σχεδόν δυσδιάκριτοι – στην ανατολική του πλευρά²⁶. Η τοιχοδομία είναι ισόδομη ορθογώνια και αποτελεί ένα από τα λίγα αμιγή δείγματα του είδους στη Φωκίδα²⁷, γεγονός που σε συνδυασμό και με τη

διασπορά ελληνιστικών οστράκων χρονολογεί τον τειχισμένο οικισμό του Μοδιού στα χρόνια αυτά²⁸. Θα πρέπει να δέχτηκε μέρος των κατοίκων της κλασικής θέσης στα «Βουρλιά» και να αποτέλεσε το κέντρο πολλών άλλων διάσπαρτων θέσεων της ελληνιστικής περιόδου στη γύρω περιοχή ελέγχοντας συνάμα και το πέρασμα της Φοντάνας του Καλλίδρομου που οδηγούσε στη χώρα των Επικνημίδων Λοκρών²⁹.

Απέναντι από την πόλη στο Μόδι και στους πρόποδες του Παρνασσού, τοποθετείται η Τιθορέα, πόλη και αυτή των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων, αποτέλεσμα συννοικισμού οικισμών της πεδιάδας³⁰ και

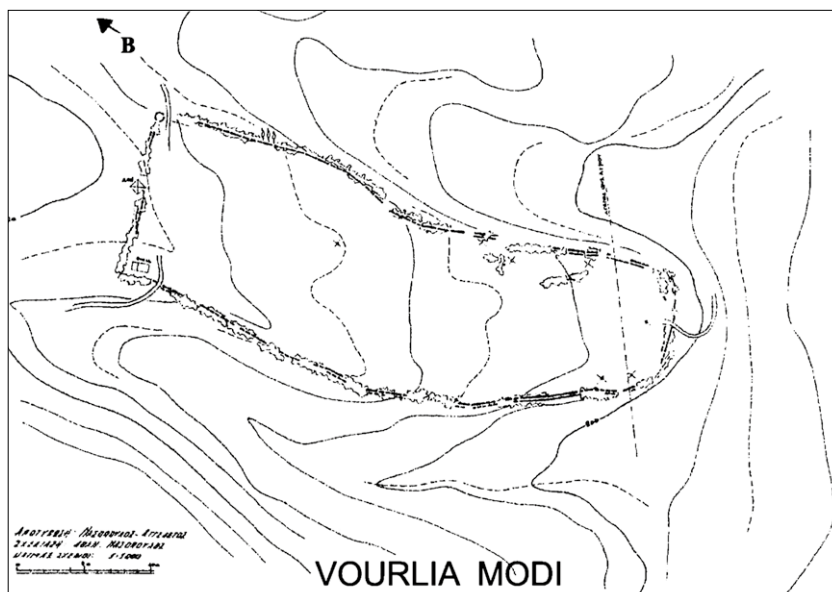
²⁶ Tillard 1910/1911, 54. Oulhen 2004, 420 κ.ε., όπου προκρίνεται η ταύτιση με τη Λέδοντα. Ντάσιος 2004, 141–143 σχ. 17. McInerney 1999, 281 κ.ε. Gose – Schober 2016/2017, 326 κ.ε. Sporn et al. 2016/2017, 399.

²⁷ Tillard 1910/1911, 54.

²⁸ Gose – Schober 2016/2017, 327.

²⁹ Pritchett 1982, 169 κ.ε. Ζάχος 2013, 65 για ενσωμάτωση της πόλης του Μοδιού στη γειτονική Ελάτεια στα υστεροκλασικά χρόνια.

³⁰ Paus. 10, 32, 9.

4 Η οχύρωση στα «Βουρλιά»
(σχέδιο και άποψη της οχύρωσης
από νοτιοανατολικά)

5 Σωροί λίθων από τον οχυρωματικό περίβολο της Παλιαφήβας (Νεών)

συγκεκριμένα της κλασικής θέσης-πόλης στη Παλιαφήβα που ταυτίζεται με τη Νεώνα³¹ αλλά και του ανώνυμου πρωιμότερου οικισμού στο σημερινό Κηφισχώρι (Κάτω Τιθορέα), ο οποίος επιβιώνει στα κλασικά χρόνια στη σκιά της γειτονικής αλλά ακμαιότερης και πολυπληθέστερης πόλης στην Παλιαφήβα, ως δορυφορικό αυτής πόλισημα³². Η Νεώνα πρέπει να αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά τα Περσικά³³, εκμεταλλευόμενη τη θέση της στην καρδιά της κοιλάδας του Κηφισού με τα εύφορα εδάφη ολόγυρά της και με την επικράτειά της να εκτείνεται κατά μήκος της δεξιάς όχθης του ποταμού μέχρι τις κορυφές του Παρνασσού στα νότια. Περι-

βάλλεται από οχύρωση, ένα κανονικό τετράγωνο με μήκος πλευράς που προσεγγίζει τα οκτακόσια μέτρα, ενώ η τοικοδομία της παρουσιάζει ποικιλία. Πολυγωνική με τάση προς κανονικότητα, τραπεζιόσχημη και ορθογώνια ακόμη, γεγονός που την ξεχωρίζει ως ένα βαθμό από τις άλλες δύο παλαιές κλασικές οχυρώσεις που αναφέρθηκαν πρωτύτερα, της Ερώχου και των «Βουρλιών» Μοδίου (εικ. 5)³⁴. Το σχήμα της υπαγορεύτηκε από τη χωροθεσία της στον κάμπο κοντά σε περάσματα και στο ποτάμι, ενώ η τάση προς κανονικότητα της τοικοδομίας όπως και η ενισχυμένη παρουσία πύργων, εξηγείται ίσως από την κατασκευή της οχύρω-

31 Ταύτιση με τη Νεώνα Ulrichs 1863, 119. Παπαδημητρίου 1978, 121–145. Contra Schober 1924, 38. Klaffenbach 1937, 32 κ.ε. Oulhen 2004, 422.

32 Ο ατελής οικισμός του Κηφισχωρίου (Κάτω Τιθορέα) με αρχαϊκά και κλασικά κατάλοιπα φαίνεται να παρακάμζει σιγά-σιγά στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. προς όφελος της γειτονικής Νεώνας, Παπαδημητρίου 2012, 32–70, όπου αναλύεται εκτενώς ο οικισμός των «βορειοανατολικών παρυφών της Κάτω Τιθορέας» όπως τον αποκαλεί, η αναγνώριση του οποίου οφείλεται εν πολλοίς στον συγγραφέα, που τον ταυτίζει με τους Πεδιείς.

33 Πιθανότατα με τη σταδιακή απορρόφηση του γειτονικού οικισμού του Κηφισχωρίου αλλά και των απέναντι – της αριστερής του Κηφισού όχθης – διαλυμένων οικισμών με κυριότερο αυτόν των Τριτέων. Ζάχος 2013, 69.

34 Ulrichs 1863, 119 ο οποίος αναφέρει και την ύπαρξη πύργων σήμερα δυσδιάκριτων ή και διαλυμένων. Ντάσιος 2004, 104–108. Παπαδημητρίου 2012, 101–120.

6 Ἀποψη της πόλης Λέδοντος (II) στη θέση «Κάστρο» από το ύψος της ακρόπολης (νότια). Διακρίνονται οικιστικά κατάλοιπα.

σης σε σχετικά νεότερη φάση σε σχέση με τις άλλες δύο και πάντως πριν τα μέσα του αιώνα και την έκρηξη του πολέμου που πρέπει να την βρήκε ήδη τειχισμένη³⁵.

Όταν με το τέλος του πολέμου οι κάτοικοι «ανωκίσθησαν των κωμών» κατά τη ρήση του Παυσανία³⁶, προκρίθηκε να τειχισθεί η πλαγιά του Παρνασσού νοτιότερα, η θέση Τιθορέα³⁷, κατά το αντίστοιχο του Μοδιού και της Δίλαιας, για να συμπεριλάβει τους πληθυσμούς των πεδινών θέσεων της Παληοφύβας και του Κηφισοχωρίου, που τώρα εγκαταλείπονται. Η νέα οχύρωση ακολουθεί τις προδιαγραφές της καινούργιας πολιορκητικής με ενισχυμένη παρουσία ανά τα-

κτά διαστήματα ισχυρών πύργων που σκαρφαλώνουν ψηλά στον Παρνασσό και με τον κεντρικό πύργο-προμαχώνα στο σημείο σύγκλισης της βορεινής και δυτικής πλευράς, ενώ από τα ανατολικά αλλά και νότια η χρήση των φυσικών πλεονεκτημάτων της θέσης ενίσχυε την οχυρότητα, δυσκολεύοντας την πρόσβαση στον επιτιθέμενο³⁸.

Μία ανάλογη περίπτωση – παλαιάς και νέας οχύρωσης – εμφανίζεται, τέλος, και στη γειτονική αρχαία πόλη της Αγίας Μαρίνας. Μόνο που εδώ και οι δύο οικισμοί βρίσκονται στις άκρες δύο γειτονικών πρόβουνων του Παρνασσού, ο παλαιότερος στη θέση «Ανεμό-

³⁵ Η άποψη του Oulhen 2004, 424 ότι η οχύρωση [...] does not fit an Archaic wall [...] αγνοεί την παραπάνω κατηγορία των κλασικών οχυρώσεων της παραμονής του Ιερού Πολέμου αλλά και την έντονη παρουσία κλασικών οστράκων στους αγρούς εντός της οχύρωσης.

³⁶ Paus. 10, 32, 9 (έκδοση: Παπαχατζής 1981).

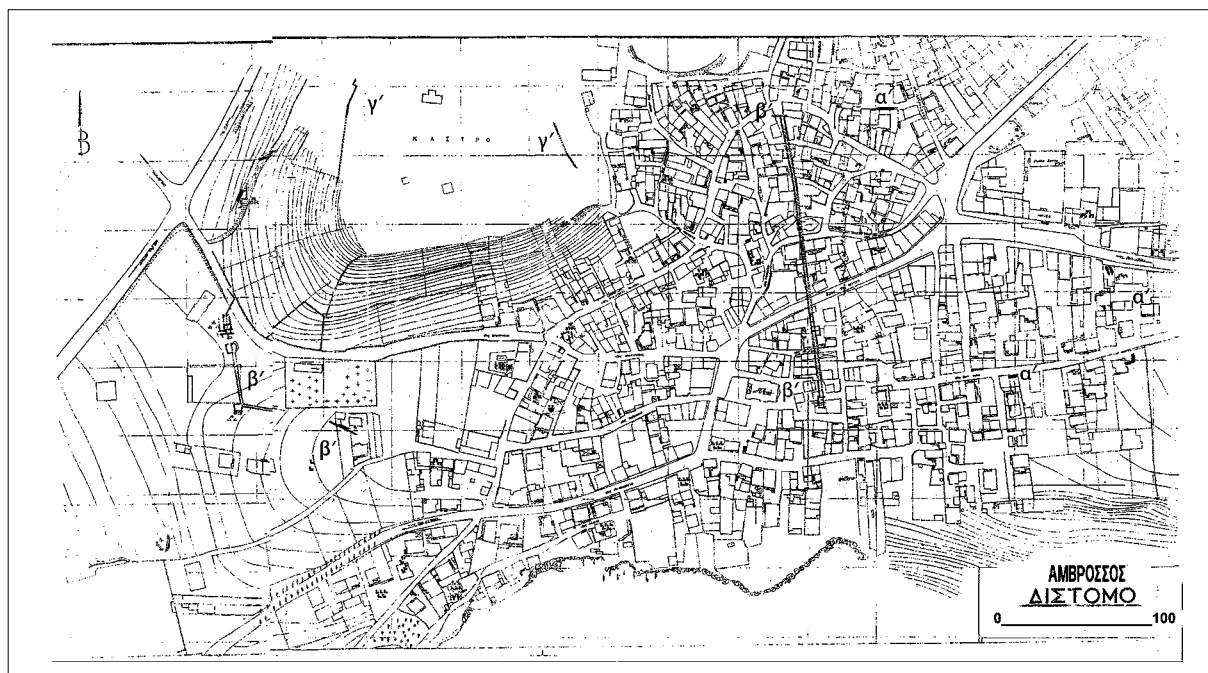
³⁷ Hdt. 8, 32, 1; Paus. 10, 32, 9; Plut. Sul. 15, 5, όπου αναφέρεται η θέση παλαιότερα «[...] οὔπω τοσαύτην, πόλιν οὔσαν ὅση νῦν

ἐστίν, ἀλλὰ φρούριον ἀπορρῶγι κρημνὸν περικυπτόμενον [...]» (έκδοση: Perrin 1916).

³⁸ Tillard 1910/1911, 59–61. Ober 1992, 163 κ.ε. Ντάσιος 2004, 115–118. Typaldou-Fakiris 2004, 82–93. Oulhen 2004, 422 κ.ε. Gose – Schober 2016/2017, 328–338. Sporn et al. 2016/2017, 399–402. Κουνούκας – Laufer στον παρόντα τόμο.

7 Τμήματα από την οχύρωση της πόλης του «Ανεμόμυλου-Γουρνιών» (Λέδων Ι)

8 Σχέδιο οχύρωσης Διαστόμου (α. παλαιά οχύρωση, - β. νέα οχύρωση, - γ. τείχος ακρόπολης. Κλ. 1 : 5000)

μυλος/Γούρνες» (Λέδων Ι) και ο νεότερος (Λέδων ΙΙ) στη θέση «Κάστρο» Αγίας Μαρίνας (εικ. 1)³⁹. Στην πρώτη – όπως και στην Παλιοφήβα – εντυπωσιάζει η μεγάλη τειχισμένη έκταση καθώς από την κορυφή του πρόβουνου «Ανεμόμυλος» κατέρχονται προς την πεδιάδα δύο σχεδόν ευθύγραμμα σκέλη που ενώνονται με δύο άλλα δημιουργώντας μια ιδιότυπη ρομβοειδή οχύρωση, μέρος της οποίας καταλαμβάνουν οικιστικά κατάλοιπα, ενώ η υπόλοιπη έκταση παραμένει αδόμητη⁴⁰. Στην εκτεταμένη αυτή ενσωμάτωση στο τείχος μιας ακατοίκητης ζώνης – φαινόμενο *Geländemaue* που απαντάται ήδη πριν από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. για να γενικευθεί στους επόμενους αιώνες⁴¹ – θα πρέπει να προστεθεί και η ποικιλία της τοιχοδομίας, τραπεζιόσχημη κατά βάση, πολυγωνική, ενίοτε και ορθογώνια όσον αφορά την κάτω πόλη, ενώ στα κα-

τερχόμενα σκέλη της πλαγιάς του «Ανεμόμυλου» διαφοροποιείται αισθητά και γίνεται αμελέστερη, αργολιθοδομική και συνάμα ορθογώνια από πώρινες κοκκινόπετρες που πρέπει να κόπηκαν επιτόπου (εικ. 7).

Ελλείψει ανασκαφικών δεδομένων – αν και η κεραμική διασπορά στον χώρο δεν είναι μεταγενέστερη των κλασικών χρόνων⁴² – αναζητούμε την ιστορική μαρτυρία. Η πόλη του «Ανεμόμυλου», όπως και η γειτονική επικράτεια Νεώνας/Τιθορέας, ελέγχει προσβάσεις από τα πεδινά προς τον Παρνασσό και κατά συνέπεια πρέπει να διαδραμάτιζε καίριο ρόλο ως ασφαλές ορμητήριο των Φωκέων στις αλληπάλληλες επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή του μέσου ρου κατά τον Ιερό Πόλεμο. Αν μάλιστα ταυτισθεί με την πόλη Λέδοντα, την πατρίδα του Φιλόμηλου⁴³, τότε μπορεί κανείς κάλλιστα να εξηγήσει το ιδιαίτερα

39 Παρά το γεγονός ότι στη θέση «Κάστρο» Αγίας Μαρίνας απαντώνται και κλασικά – πιθανόν και παλαιότερα – κατάλοιπα, η ελληνιστική εγκατάσταση είναι εκείνη που κύρια την χαρακτηρίζει. Μια σχέση πάντως «άνω και κάτω πόλης» ανάμεσα στις δύο κοντινές θέσεις – απόσταση 1,5 χλμ. – θα πρέπει να προϋπήρχε και να διατηρήθηκε ανεξάρτητα της μετατόπισης του διοικητικού και στρατιωτικού κέντρου, ενώ το νεκροταφείο στη θέση «Μνήματα» εξυπηρετούσε και τους δύο οικισμούς, Ντάσιος 2004, 121–129. Παπαδημητρίου 2012, 146–156. Βλ. και *infra* σημ. 45.

40 Η γνωστοποίηση της θέσης οφείλεται στην Παπαδημητρίου (σημ. 39) αν και πρωτοενοπίσθησε στο μεσοπόλεμο από τον Schober, ο οποίος και την ταύτισε με τη Λέδοντα, βλ. Gose – Schober 2016/2017, 338–340. Sporn et al. 2016/2017, 402 κ.ε. και ιδιαίτερα το σχέδιο 6 σελ. 403, της οχύρωσης, όπου σημειώνονται

πέραν από τον πύργο της κορυφής και άλλοι τρεις πύργοι στα κατερχόμενα σκέλη, σήμερα μη ορατοί λόγω πυκνής βλάστησης.

41 Winter 1971, 111. 304. Garland 1974, 82. 189 κ.ε.

42 Η κατοίκηση στη θέση «Ανεμόμυλος» φαίνεται να σταματά με το τέλος του Ιερού Πολέμου μολοντί κάποια δραστηριότητα πρέπει να επιβίωσε και μετέπειτα.

43 Paus. 10, 2, 2. Η ταύτιση δεν έχει γίνει αποδεκτή από παλαιότερους και νεότερους μελετητές, οι οποίοι προκρίνουν στη θέση «Κάστρο» αντί της Λέδοντος την «Πατρωνίδα» του Πλουτάρχου (Plut. Sull. 15, 6), Oulhen 2004, 427 κ.ε. Gose – Schober 2016/2017, 341–344. Η τελευταία όμως θα ταίριαζε καλύτερα σε χαμηλότερη θέση ανατολικά και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή Παρορίου, Ντάσιος 2004, 131. 231 κ.ε. Παπαδημητρίου 2012, 180 κ.ε.

9 Άποψη τμημάτων της παλαιάς οχύρωσης Διστόμου. Κάτω αριστερά (γ) ο πύργος της οδού Οσίου Λουκά και Τ. Λάπα

φιλόδοξο για τα μέτρα μιας μάλλον μικρής πόλης πρόγραμμα ευρύτατης περιτείχισης αλλά και το εσπευσμένο της κατασκευής, όπως αυτό πιστοποιείται από την τοιχοδομία και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν. Υπό το πρίσμα αυτό, η συγκεκριμένη οχύρωση αρκετά πειστικά χρονολογείται στο πλαίσιο του Ιερού Πολέμου⁴⁴, πιθανόν λίγο νεότερη αυτής της Νεώνας-Παληφίβας και τελευταία στη σειρά των παλαιών οχυρώσεων που περιέβαλαν πόλεις που εγκαταλείφθηκαν μετά το τέλος του πολέμου. Όταν τα πράγματα ηρέμη-

σαν, η πόλη μετακινήθηκε στο ασφαλέστερο κοντινό «Κάστρο» Αγίας Μαρίνας, όπου και παλαιότερα είχαν γίνει απόπειρες τείχισης⁴⁵. Η νέα οχύρωση ενσωματώνει κατά το ήμισυ σχεδόν φυσική οχύρωση και προφυλάσσει με σπαστά σκέλη ενισχυμένα και με τρεις πύργους την ιδιαίτερα ευάλωτη ανατολική πλευρά του νότιου εξάρματος του λόφου της ακρόπολης, η οποία στην κορυφή της φέρει τετράγωνο κεντρικό πύργο κατοπτρεύσεως (εικ. 6).

⁴⁴ Ντάσιος 2004, 129. 278 κ.ε., η θέση αυτή εκτός από οικιστικό κέντρο λειτούργησε πιθανότατα και ως στρατόπεδο και βάση εξόρμησης των Φωκίων με εξασφαλισμένα τα νώτα τους λόγω της εύκολης διαφυγής στον Παρνασσό. Αντίθετα ο Schober (Gose – Schober 2016/2017, 338) τοποθετεί την οχύρωση στον 5ο αι. π.Χ.

⁴⁵ Tillard 1910/1911, 64. Kirsten 1949, 2295. Typaldou – Fakiris 2004, 144–150. Ντάσιος 2004, 123. 279. Sporn et al. 2016/2017, 403 κ.ε. Gose – Schober 2016/2017, 341–344 σχ. 25 της οχύρωσης

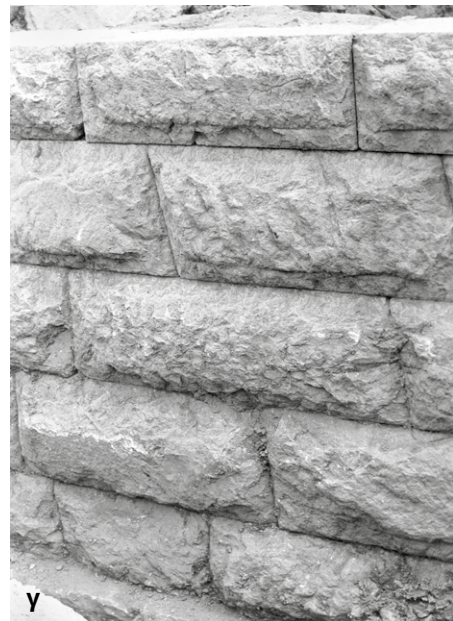
της ακρόπολης και της κάτω πόλης. Ο Schober (Gose – Schober 2016/2017, 343) χρονολογεί την ενιαία οχύρωση της πόλης τον 5ο αι. π.Χ. με ανανέωση του τείχους της ακρόπολης μετά το 346 π.Χ. Ο Ντάσιος (1992, 26. 2004, 123. 278) θεωρεί το πολυγωνικό τείχος παράλληλο της οχύρωσης του Ανεμόμυλου, ενισχυτικό από τα ανατολικά της τελευταίας, η κατασκευή του οποίου θα πρέπει να ανάγεται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ή και λίγο νωρίτερα.

10 Άποψη πύργων
«διατειχίσματος» της νέας
οχύρωσης Διστόμου. Πάνω ο
πύργος του οικοπέδου
Μαργέλου-Περγαντά και κάτω του
οικοπέδου Σεχρεμέλη

Και στις τέσσερις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν – Έρωχος, «Βουρλιά» Μοδίου, Παληαφήβα Τιθορέας και «Ανεμόμυλος» Αγίας Μαρίνας – έχουμε τέσσερις νέες οχυρωμένες οικιστικές θέσεις σε κοντινή απόσταση από τις παλαιές, οι οποίες αποτελούν τα

καινούργια κέντρα – διοικητικά και στρατιωτικά – των επικρατειών στην καμπή του αιώνα. Το γεγονός ότι κάποιες από τις παλαιές θέσεις εξακολουθούν να επιβιώνουν εμφανώς αποδυναμωμένες και στη νέα περίοδο δεν μειώνει τη σημασία των νέων κέντρων,

11 Όψεις τοιχοδομίας τμημάτων της νέας οχύρωσης Διστόμου

αλλά απλώς σημαίνει τον υποβιβασμό των παλαιών σε δορυφορικά πολίσματα⁴⁶.

Αν όμως στις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν η επιλογή, την επαύριο του πολέμου, νέας θέσης στα όρια της επικράτειας μιας πόλης είναι ο κανόνας,

υπάρχουν και δύο πόλεις που διαφέρουν. Στην είσοδο του κάτω ρου βρίσκεται το στενό των Παραποταμίων, από την ομώνυμη πόλη (εικ. 1) η οποία και εγκαταλείπεται μετά τον πόλεμο⁴⁷, με την οχύρωσή της να αποτελεί ένα ασφαλές δείγμα παλαιάς οχύρωσης, η αρχή

⁴⁶ Ελληνιστική επιβίωση απαντάται στη Νεώνα, στις Γούρνες/Ανεμόμυλο αλλά και στα «Βουρλιά» και τη «Θεοτόκο». Η τελευταία μάλιστα πρέπει να αποτέλεσε και προάστειο της Λίλαιας βλ. Ντάσιος 2004, 59.

⁴⁷ Paus. 10, 33, 8. Plut. Sul. 16, 12. Strab. 9, 3, 16.

της οποίας μπορεί και να ξεπερνά το όριο των Περσικών και να ανάγεται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια⁴⁸. Η έκπληξη όμως προέρχεται από μια πόλη που βρίσκεται στη νοτιοδυτική άκρη του ρου, εκεί όπου καταλήγει ο παραπόταμος του Πλατανιά και κατ' επέκταση η κοιλάδα του Κηφισού, την αρχαία Αμβροσσο στη θέση του σημ. Διστόμου.

Χάρη στις ανασκαφές της τελευταίας εικοσαετίας του προηγούμενου αιώνα έγινε δυνατός ο εντοπισμός σε ικανοποιητικό βαθμό της οχύρωσης της πόλης για την οποία οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι οικοδομήθηκε εσπευσμένα πριν τη μάχη της Χαιρώνειας με ενέργειες των Θηβαίων⁴⁹, ενώ ο Πausanias με άλλη αφορμή ομιλεί με θαυμασμό συγκρίνοντάς την με τις οχυρώσεις του Βυζάντιου και της Ρόδου⁵⁰. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως δύο διαφορετικά οχυρώματα, ένα παλαιότερο που μπορεί να χρονολογηθεί βάσιμα στα κλασικά χρόνια και ένα νεότερο που μπορεί να αναχθεί στα υστεροκλασικά και πιθανότατα στην στροφή του 3ου αιώνα π.Χ. (εικ. 8)⁵¹.

Το παλαιότερο και αμελέςτερο που σώζεται μόνο στο επίπεδο της θεμελίωσης εντοπίστηκε σε οικόπεδα στην ανατολική πλευρά της πόλης, εκεί όπου και σήμερα απλώνεται το νεότερο Δίστομο (α' στην εικ. 8. 9)⁵². Θα πρέπει να ξεκινάγε από την κορυφή του λόφου

της ακρόπολης και να κατέβαινε προς την κάτω πόλη, αν και δείγματα αυτής της άνω πορείας δεν εντοπίστηκαν με τις μέχρι σήμερα ανασκαφές. Αν το τείχος αυτό ταυτίζεται με το αμελές και προχειροκατασκευασμένο που αναφέρει ο Πausanias ότι ανεγέρθηκε εσπευσμένως από Βοιωτούς και Αθηναίους στις παραμονές της μάχης της Χαιρώνειας ή το πιθανότερο αποτελεί προγενέστερο περίβολο της πόλης που επιβίωσε του Ιερού Πολέμου, μένει να αποδειχθεί (εικ. 9 α. β)⁵³.

Στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. ή ακόμη και στις αρχές του επόμενου επέρχεται μια ριζική αναδιάρθρωση στην οχύρωση της πόλης. Περιορίζεται αισθητά η έκταση της κλασικής οχύρωσης και κατ' επέκταση της πόλης με τη δημιουργία ενός οχυρώματος «δίκην διατειχίσματος» στα ανατολικά, ενισχυμένο με ισχυρούς πύργους σε τακτά διαστήματα⁵⁴. Το «διατείχισμα» αυτό αποτέλεσε τμήμα – το ανατολικό – της νέας ενιαίας οχύρωσης, η οποία περιλάμβανε την κορυφή του λόφου της ακρόπολης, κατερχόταν δυτικά και ακολουθούσε τις νότιες και ανατολικές υπώρειες του λόφου περικλείοντας εντός της το δημόσιο κέντρο – αγορά – αλλά και τον οικιστικό πυρήνα της πόλης των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (β'. γ' στην εικ. 10. 11)⁵⁵. Extra muros τοποθετούνται τα νεκροταφεία των ελληνιστικών και μετέπειτα χρόνων⁵⁶, όπως και των

48 McInerney 1999, 341. contra Typaldou-Fakiris 2004, 161 η οποία και τη θεωρεί δημιούργημα του Ιερού Πολέμου. Μια χρονολόγηση, όμως, στον 5ο αι. π.Χ. θα ταίριαζε καλύτερα στη μορφή της τοιχοδομίας που μοιάζει με τις κοντινές κλασικές οχυρώσεις της Ελάτειας (ακρόπολη) και Αβών (νεότερο πολυγωνικό), Ντάσιος 2004, 150. 272 κ.ε.

49 Paus. 10, 36, 3.

50 Paus. 4, 31, 5.

51 Από τους μελετητές που ασχολήθηκαν κάπως πιο επισταμένα με την οχύρωση της Αμβρόσσου ο McInerney 1999, 313–315 και η Typaldou-Fakiris 2004, 204–207. 327–329 περιέγραψαν τα ορατά τμήματα της επιμελημένης οχύρωσης, τα οποία απέδωσαν με επιφύλαξη στην αναφερόμενη από τον Πausanias οχύρωση, ελλείψει, μεταξύ άλλων κατά την εποχή έκδοσης των μελετών τους, και επαρκών νεότερων ανασκαφικών πορισμάτων. Η Typaldou-Fakiris μάλιστα πιθανολογεί την ανέγερση του νεότερου περιβόλου το 339/338 π.Χ. σε δύο φάσεις (Typaldou-Fakiris 2004, 329), ενώ η αναφορά της σε δεύτερο – παράλληλο – περίβολο στην ανατολική πλευρά του λόφου (Typaldou-Fakiris 2004, 204 κ.ε. σχ. 164) δεν επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα.

52 Εντοπίστηκε σε οικόπεδα εντός της πόλης του Διστόμου και συγκεκριμένα κατά μήκος της οδού Οσίου Λουκά (Ντάσιος 1993α, 222) μέχρι τη διασταύρωσή της με την οδό Τ. Λάππα, μετά πύργου (εικ. 9 γ') για να κατευθυνθεί στη συνέχεια βόρεια, εικ. 9 α στο βάθος (Νικοπούλου 1968, 250) με τα έμπροσθεν αυτού τοιχάρια να ανήκουν μάλλον σε οικιστικά κατάλοιπα (contra McInerney 1999, 313 σημ. 38) και αφού διασχίσει τον δρόμο στο ύψος ανατολικά της Αρχαιολογικής Συλλογής Διστόμου (Κομνηνού 1978, 147 κ.ε.) απαντάται – με ερωτηματικό – στον αύλειο χώρο του παλαιού δημοτικού σχολείου (Ντάσιος 1997, 448), για να ανέλθει, τέλος, δυτικά την πλαγιά του λόφου «Κάστρο» εικ. 9 β (αδιέξοδο κάθετο στην οδό Μπότσαρη, Σκιλάρντι 1983α, 190 κ.ε.). Στην παλαιότητα του

οχυρώματος αυτού – πέραν της μορφολογίας του – συνηγορεί και η εύρεση κλασικών μελαμβωφών οστράκων στην πλειονότητα των παραπάνω οικοπέδων.

53 Η αναφορά του Πausanias σε διπλό τείχος – απόστασης ανάμεσα τους μιας οργυιάς – που οικοδομήθηκε βιαστικά χωρίς πύργους και επάλξεις δεν επιβεβαιώθηκε από τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη. Η πορεία των δύο οχυρώσεων που εντοπίστηκαν δεν ταιριάζει με την περιγραφή του Πausanias, πέραν του γεγονότος ότι ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους, εκτός και αν το αμελέςτερο παλαιό λίθινο οχύρωμα που σώθηκε σε επίπεδο θεμελίου (βλ. και σημ. 52) συνοδευόταν από άλλο κοντινό με πλίθινο τοίχιο που διαλύθηκε και δεν άφησε ίχνη ή δεν έτυχε ακόμη να εντοπισθεί. Για την πιθανότητα αυτή ή ακόμη και για το ενδεχόμενο η περιγραφή του Πausanias «[...] κύκλος δ' ἐκότερος τοῦ τείχους [...]» να αφορά στο τείχος της κορυφής της ακρόπολης (εικ. 8 γ') βλ. Ντάσιος 2004, 275–278.

54 Πρόκειται για ένα ευθύγραμμο τμήμα (straight wall) 200 μ. περίπου μετά πύργων που κόβει εγκάρσια την κεντρική οδό του Διστόμου (οδός 10ης Ιουνίου 1944) και ανέρχεται την ανατολική δομημένη πλαγιά του λόφου της ακρόπολης, περιορίζοντας έτσι την έκταση της παλαιότερης τείχισης των κλασικών χρόνων που απλωνόταν προς τη βόρεια και ανατολική έξοδο της πόλης (προς την Σχιστή οδό και τη Στείριδα αντίστοιχα) (β' στην εικ. 8. 10. 11).

55 Για το νεότερο τείχος που σώζεται σε ύψος 2–6 δόμων (μεγ. ύψος 3,30 μ.) και την πορεία του από την ακρόπολη στην κάτω πόλη βλ. Μπαζιωτοπούλου 1981, 234. Αραπογιάννη 1982, 216. Κολώνια 1989, 200. Ντάσιος 1995, 352–356. Ντάσιος 2001, 407–408. Ντάσιος 2002, 409. Ντάσιος 2003α, 411. Ντάσιος 2004, 274–278 σχ. 31 σελ. 276 κ.ε. Για την αγορά Paus. 10, 36, 3. Παπαδοπούλου 1988, 543–575. Ραπτόπουλος 2002, 443.

56 Αραπογιάννη 1984, 77–118; Ντάσιος 1993β, 222.

αντίστοιχων κλασικών εξωτερικά του παλαιότερου κλασικού οχυρώματος⁵⁷. Ο περιορισμός της έκτασης που καλύπτει η νέα οχύρωση υπαγορεύτηκε κυρίως από τις ανάγκες μεγαλύτερης ασφάλειας, αφού προ-στάτευε την ιδιαίτερα ευάλωτη ανατολική πλευρά της πόλης, ενώ η πύκνωση των ισχυρών και με εσωτερική σταυροειδή διαίρεση πύργων, σε αντίθεση με την αραιή παρουσία τους στην παλαιότερη οχύρωση, ανταποκρινόταν στα προστάγματα της καινούργιας πολιορκητικής τέχνης⁵⁸. Η τοιχοδομία, ισόδομη ή και ψευδοισόδομη ορθογώνια αλλά και τραπεζιόσχημη στη νεότερη οχύρωση και κύρια πολυγωνική και δευ-τερεύοντως ακανόνιστη τραπεζιόσχημη στην παλαιά, βρίσκεται σε αντιστοιχία με το δίπολο των υπόλοιπων οχυρώσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω, οι οποίες αφήνοντας πίσω την ισχυρή παράδοση του πολυγωνι-κού και του ακανόνιστου τραπεζιόσχημου συστήμα-τος, πειραματίζονται σιγά-σιγά ανάμεσα στο ισόδομο τραπεζιόσχημο και το ορθογώνιο, με την παραλλαγή τους και χαρακτηριστικό της νέας περιόδου, το ψευδο-ισόδομο.⁵⁹ Το τελευταίο, εκτός από την Αμβροσσο, μπορεί να διαπιστωθεί και σε άλλες καινούργιες φω-κικές οχυρώσεις, όχι πάντα ευκρινώς αλλά ως απόκλι-ση του κυρίαρχου ισόδομου (εικ. 11).

Η έμφαση που δίδεται στην τοιχοδομία φυσικά και δεν θέλει να υποκαταστήσει άλλους ασφαλέστερους τρόπους προσέγγισης και ερμηνείας των φωκικών οχυρώσεων. Από την εποχή του Scranton και των νεό-τερων μελετητών⁶⁰ που πρόβαλαν ιδιαίτερα τα μορφο-λογικά και τεχνικο-κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, ο κίνδυνος σχηματοποίησης και γενίκευσης ελλοχεύει κινδύνους απολυτότητας. Από την άλλη η προσφυγή στην ιστορική μαρτυρία χωρίς αρχαιολογική επιβε-βαίωση – όσο ελκυστική και αν είναι – απλοποιεί ένα σύνθετο πρόβλημα, όπως αυτό της ακριβούς κατά το δυνατόν χρονολόγησης⁶¹. Γι' αυτό και επιλέχθηκε ένα διακριτό δείγμα – το δίπολο ανά επικράτεια παλαιών εγκαταλελειμμένων και καινούργιων κέντρων και

οχυρώσεων – στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ενότητας, αυτής της κοιλάδας του φωκικού Κηφισού και στη δι-άρκεια ενός σχεδόν αιώνα, έτσι ώστε μέσα από τη συ-γκριτική μελέτη κάθε μιας οχύρωσης χωριστά αλλά και ενιαία ως σύνολο, να οδηγηθούμε σε στέρεα συμ-περάσματα.

Οι οχυρώσεις που εξετάσαμε δεν αποτελούν φρου-ρια στρατηγικών θέσεων ή απλά οχυρώματα ενός δι-κτύου στρατιωτικού χαρακτήρα. Αυτές οι λειτουργί-ες, που σίγουρα συνυπάρχουν, είναι παρεπόμενες της κύριας ιδιότητάς τους, αυτής της προστασίας πόλε-ων-κέντρων πολιτικά ευρύτατων επικρατειών. Κατ' επέκταση – όσο και αν για κάποιες από αυτές υπάρ-χουν ενδείξεις ότι τμήματά τους κτίσθηκαν πρωιμότε-ρα της οριστικής εγκατάστασης της καινούργιας πό-λης⁶² – η οικιστική διασπορά είναι εκείνη που αποτε-λεί και το ασφαλέστερο κριτήριο χρονολόγησης, αδιάψευστος μάρτυρας παρουσίας και χρησιμότητας των περιβόλων, πολύ δε περισσότερο όταν συνοδεύε-ται με εγκατάλειψη της προτέρας κεντρικής θέσης. Γιατί, θεωρώ απίθανο, η επιλογή και η περιτείχιση μιας νέας θέσης να έγινε κατά τη διάρκεια του πολέ-μου με τις συνεχείς αψιμαχίες και διελεύσεις των εχθρικών στρατευμάτων από τις επικράτειες των πό-λεων, ιδιαίτερα του μέσου αλλά και του κάτω ρου με πιο χτυπητό παράδειγμα την περίπτωση της Νεώνας. Στην επικράτεια της πόλης αυτής έλαβε χώρα η μεγά-λη μάχη του 354 π.Χ. με τους Βοιωτούς που οδήγησε στον θάνατο του Φιλόμηλου⁶³ και εδώ εγκαταστάθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα εχθρική φρουρά, για να αποκλεισθεί στη συνέχεια και να πολιορκηθεί (349 π.Χ.) από τους Φωκείς, σύμφωνα με την αναφορά του Δημοσθένη⁶⁴. Κάτω από αυτές τις συνθήκες με την παλαιά τους πόλη υπό κατάληψη ή πολιορκία και υπό καθεστώς συνεχούς αβεβαιότητας, είναι αδύνατο οι κάτοικοι της Νεώνας να οικοδομούν ανενόχλητοι τα επιμελημένα τείχη της Τιθορέας σε απόσταση ανα-πνοής από την παλαιά τους εγκατάσταση, όση οικο-

57 Σκιλάρντι 1983β, 192. Ντάσιος 2003β, 411.

58 Η σύγκριση των δύο οχυρώσεων μέσα στην ίδια πόλη φανε-ρώνει με πολύ έντονο τρόπο τη μετάβαση από την απλούστερη μορφή της παλαιάς οχύρωσης με πύργους που μόλις εξέχουν του τείχους, *εικ. 9 γ* (οικ. Ι. Πανουργιά & Σ. Καϊλή, οδός Οσίου Λουκά και Τ. Λάππα, Ντάσιος 1993α, 222, *εικ. 9 β*) στους σύνθετους πύ-ργους του «διατειχίσματος» με την εσωτερική σταυροειδή διαίρεση (*εικ. 10 α, β*) (Ντάσιος 2001, 407 κ.ε. Ντάσιος 2003α, 411) (*εικ. 10*) αλλά και στη στέρεη λίθινη δομή των μεταπυργίων του νεότερου τείχους (Αραπογιάννη 1982, 216), εμφανές ιδιαίτερα στο ανατολι-κό σκέλος/διατειχίσμα (πάχ. 3,30 μ. αντί του συνήθους των υπόλοι-πων τμημάτων 2,30–2,50 μ.).

59 Scranton 1941, 93–98. 134–136. 139 κ.ε. 174. 181–184. Winter 1971, 87–91.

60 Scranton 1941, 16–24. Lawrence 1979, 245. McInerney 1999, 352, σημ. 8.

61 McNicoll 1997, 2–10 για τη χρήση πολλαπλών κριτηρίων ασφαλούς χρονολόγησης των οχυρώσεων. Για το ίδιο θέμα βλ. Muth et al., 10–15.

62 Η πιθανότητα χρησιμοποίησης κάποιων οχυρωμένων κορυ-φών – μετέπειτα ακροπόλεων – ως φρουρίων κατασκευασμένων στη διάρκεια ή και νωρίτερα του πολέμου δεν μπορεί να αποκλεισ-θεί, όπως διαπιστώνεται και από τα λιγοστά – αν και προβληματικά ως προς την χρονολόγηση και λειτουργία – παλαιότερα δείγματα στη Λίλαιο (Lawrence 1979, 134. Ντάσιος 2004, 54 κ.ε.) και την Τι-θορέα (Παπαδημητρίου 2012, 76–79 *εικ. 7α, β*).

63 Paus. 10, 2, 4.

64 Demosth. or. 19, 148: «[...] καὶ τοὺς ἐν Νέωσιν ἀπειλήφεσαν αὐτῶν [...]» (έκδοση Vince 1926). Buckler 1989, 99–101. 110. 187.

νομική άνεση και όσο άφθονο εργατικό δυναμικό κι αν διέθεταν⁶⁵. Αλλά και της Λίλαιας ο εκτεταμένος περίβολος της κάτω πόλης δεν μπορεί να σχεδιάστηκε και να εκτελέστηκε στη διάρκεια του πολέμου, όταν ακόμη η γειτονική πόλη της Ερώχου διατηρούσε την αυτοτέλειά της ως ισότιμη πόλη⁶⁶. Θα ήταν οξύμωρο να είχαν προβλέψει οι Λιλαιείς μεσούντος του πολέμου και ακόμη περισσότερο πριν την αβέβαιη κατάληξή του τον μετέπειτα συνοικισμό και να είχαν οικοδομήσει τον εκτενή επιμελημένο περίβολο με την προοπτική της ενσωμάτωσης και του συνοικισμού των δύο πόλεων.

Πόλη και περίβολος είναι ένα ενιαίο σύνολο σύμφωνα με ένα κοινότυπο μότο για τη Φωκίδα του 4ου αιώνα π.Χ. Μέσα από την εξέταση κάθε οχύρωσης χωριστά, στο πλαίσιο της εξέλιξης της πολιτικής οντότητας όπου αυτή ανήκει, και αφού συνεκτιμηθούν και όλα τα υπόλοιπα διαθέσιμα στοιχεία – μορφολογικά, τεχνικά, ιστορικά – τότε και μόνο τότε μπορούμε να γενικεύσουμε ασφαλή πορίσματα⁶⁷. Και αν είμαστε τυχεροί, όπως στην περίπτωση της Αμβρόσσου, να διαθέτουμε και ανασκαφικά δεδομένα που να μας οδηγούν για την μεν παλαιά κλασική οχύρωση στο α' μισό του 4ου αιώνα π.Χ. και για τη νεότερη στο τέλος του αιώνα και στην καμπή του νέου⁶⁸, τότε νομίζω ότι έχει σημειωθεί πρόοδος. Γι' αυτό και είμαι επιφυλακτικός να προτείνω μία χρονολόγηση που θα συμπεριλαμβάνει το σύνολο των οχυρώσεων, όσο και αν όλες οι ενδείξεις οδηγούν προς το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. όσον αφορά στις νεότερες οχυρώσεις⁶⁹.

Οι οχυρώσεις που οικοδομούνται αυτή την περίοδο, δηλαδή προς τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., προσαρμόζονται στις νέες απαιτήσεις της ραγδαίας εξελισσόμενης ήδη από τις αρχές του αιώνα πολιορκητικής τέχνης⁷⁰. Θα πρέπει να αντέχουν στα χτυπήματα του

λιθοβόλου καταπέλτη και συνάμα να είναι οι ίδιες κατάλληλες για εγκατάσταση νέου τύπου μηχανών, λιθοβόλων και οξυβελών. Έτσι και οι περίβολοι που οικοδομούνται εξ αρχής στη Λίλαιο, τη Τιθορέα και την Αμβρόσσο, αναφερόμενος στις μεγαλύτερες του δείγματος που παρουσιάσαμε, είναι εφοδιασμένες με περισσότερους πύργους, ορθογώνιους και τετράγωνους, οι οποίοι έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις και προβάλλονται αρκετά μπροστά από τα μεσοπύργια διαστήματα, ώστε να υπάρχει δυνατότητα ευχερέστερης πλαγιοβολής του επιτιθέμενου⁷¹. Είναι αρκετό να συγκρίνει κανείς τους κεντρικούς πύργους της Λίλαιας, της Τιθορέας αλλά και αυτούς της Αμβρόσσου με τη σταυροειδή διαίρεση με εκείνους των παλαιότερων οχυρώσεων για να διαπιστώσει τη διαφορά οχύρωσης και κατ' επέκταση αντοχής και άμυνας⁷². Αλλά και η γενικότερη διάταξη και χωροθεσία των νέων οχυρώσεων δείχνει να λαμβάνει υπόψη της το φυσικό ανάγλυφο με την πρόκριση απότομων πλαγιών και των πλεονεκτημάτων που αυτές παρείχαν, εγκαταλείποντας τις εκτεταμένες πεδινές οχυρώσεις της προηγούμενης περιόδου. Πιθανόν στην επιλογή αυτή να βρίσκεται και η εξήγηση για τον τύπο των πύργων των νέων οχυρώσεων, ο οποίος θεωρήθηκε από τους υποστηρικτές της υψηλής χρονολόγησης των τειχών ότι ανήκουν με βάση τα τεχνικά χαρακτηριστικά τους στην πρώτη γενιά πύργων, ικανών να φέρουν μόνο ελαφρότερες μηχανές σε αντίθεση με εκείνους της δεύτερης φάσης⁷³. Άλλωστε με τον τρόπο αυτό εξοικονομούνται και πόροι και ανθρώπινο δυναμικό, αφού με την σύμπτυξη της αμυντικής γραμμής – βλέπε «διατείχισμα» στο Δίστομο⁷⁴ και τις μικρότερες οχυρώσεις στην Αγία Μαρίνα και στο Μόδι – αλλά και την συμπερίληψη στη πορεία τους φυσικής οχύρωσης, όπως ρέματα και απότομες χαρά-

⁶⁵ Ενισχυμένο και από την παρουσία μισθοφόρων, επιχείρημα χρησιμοποιημένο κατά κόρον για τη στήριξη της αντίθετης άποψης, δηλαδή της κατασκευής των τειχών στη διάρκεια του πολέμου McInerney 1999, 353 σημ. 31. Τυπάλδου-Φακίρης 2004, 289–305.

⁶⁶ Η χωροθεσία της νέας πόλης έλαβε σίγουρα υπόψη το μέγεθος των δύο υπό ένωση παλαιότερων οικισμών, Ερώχου και «Θεοτόκου», για να διαμορφωθεί ιδιαίτερα ο πεδινός εκτεταμένος περίβολος της Λίλαιας.

⁶⁷ Μια χαρακτηριστική περίπτωση χρήσης πολλαπλών κριτηρίων χρονολόγησης αποτελεί η οχύρωση της Μεσσήνης που ανάγεται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Müth 2014, 108–115. Βλ. και σημ. 61.

⁶⁸ Με βάση και την κεραμική που έχει βρεθεί στα οικόπεδα όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα των δύο διαφορετικών οχυρώσεων, Νικοπούλου 1968, 250. Μπαζιωτοπούλου 1981, 234. Αραπογιάννη 1982, 216.

⁶⁹ Αντί μιας συνολικής ολιστικής απόδοσης σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, η εξέταση των ιδιαιτεροτήτων κάθε μιας πόλης χωριστά και η συνεκτίμηση του βαθμού ανάρρωσης από τις συνέπειες του πολέμου κρίνεται επιβεβλημένη για τη χρονολόγηση των νέων οχυρώσεων. Μια εξελικτική δηλαδή πορεία με πύκνωση στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. μέχρι και τις αρχές του επόμενου, Rousset 1999, 66. Ντάσιος 2004, 254–258. Rousset 2005, 101–103. Ζάχος 2013, 79 σημ. 204.

⁷⁰ Winter 1971, 112–116. 309–333. Garlan 1974, 201–269. Lawrence 1979, 43–52. 120–125. 385. 419–429.

⁷¹ Winter 1971, 155–160. 310. Lawrence 1979, 390–392. 423.

⁷² Γενικά για τους πύργους της περιόδου, βλ. Marsden 1969, 126–138. 159. Winter 1971, 164–176. Lawrence 1979, 222–224. 384–393. Ober 1992, 147–169.

⁷³ Winter 1971, 112–16. Ober 1992, 162–164.

⁷⁴ Για ανάλογο «διατείχισμα» στην Ελάτεια στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., βλ. Ζάχος 2013, 107–109.

δρες, απαιτούνταν μικρότερος αριθμός στρατιωτών για τη φύλαξη τους⁷⁵, ενώ παράλληλα εμποδίζονταν και η άμεση προσέγγιση στο τείχος των πολιορκητικών μηχανών. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι στις νέες οχυρώσεις αυξάνονται οι πυλίδες, γεγονός που οφείλεται στην ανάγκη εξόδου των αμυνόμενων προκειμένου να εξουδετερώσουν εκτός των άλλων και τις πολιορκητικές μηχανές⁷⁶. Θα μπορούσαν επίσης να αναφερθούν και άλλα στοιχεία, όπως τα εγκάρσια ζεύγματα και οι αντηρίδες στα μεσοπύργια διαστήματα καθώς και η αύξηση στο πάχος και το ύψος των τελευταίων που συνηγορούν σε μια χαμηλότερη χρονολόγηση των οχυρώσεων⁷⁷.

Βγαίνοντας εξασθενημένοι οι Φωκείς από τον δεκαετή πόλεμο αναγκάστηκαν να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες υπό τη μόνιμη παρουσία μακεδονικών φρουρών στις πόλεις τους. Πρωταρχικό μέλημα η εγκατάσταση στις νέες εστίες, όπου αυτό κρίθηκε αναγκαίο ή η αναδιοργάνωση των παλαιών οικισμών, εκείνων που διατήρησαν αμετάβλητη την έδρα τους. Φυσικό η γνώμη των νέων επικυρίαρχων για τη

χωροθεσία και τις οχυρώσεις να βάρυνε στη λήψη των αποφάσεων. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι από τις δεκατρείς πόλεις της κοιλάδας, σχεδόν οι μισές αλλάζουν ριζικά την εικόνα τους στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ.⁷⁸ Κάθε πόλη θα συνεκτίμησε τις ανάγκες της και κάτω από τη νέα σκληρή πραγματικότητα θα προχώρησε στην περιτείχισή της πιθανόν σταδιακά και καθώς άφηνε πίσω τις συνέπειες ενός καταστρεπτικού πολέμου. Αν τώρα υπήρχε κεντρικός σχεδιασμός εκπορευόμενος από τους Μακεδόνες μονάρχες και τους ντόπιους υποτακτικούς που αφορούσε όλες τις οχυρώσεις της κοιλάδας ή έστω εκείνες που βρίσκονταν σε επίκαιρα σημεία⁷⁹ καθώς επίσης και αν κάποιες από τις παλαιές οχυρώσεις των κλασικών χρόνων έχουν αφετηρία στα αρχαϊκά χρόνια⁸⁰, είναι θέματα ανοιχτά στην έρευνα και μένει να αποδειχθούν. Μέχρι τότε η case study, δηλαδή η τεκμηριωμένη και συνολική μελέτη κάθε μιας οχύρωσης χωριστά αποτελεί μονόδρομο.

Λάρισα

Φώτης Ντάσιος

Διεύθυνση

Φώτης Ντάσιος

Μουρούζη 3

41222 Λάρισα

Ελλάδα

stefodas@yahoo.gr

⁷⁵ Γεγονός που θα ταίριαζε και με τις μεταπολεμικές οικονομικές δυνατότητες των φωκικών πόλεων της περιόδου, βλ. και McNicoll 1997, 6 αλλά και με τις αναμενόμενες συντηρητικές «αντιδράσεις» στην αποδοχή μιας σχετικά πρόσφατης καινοτομίας. Άλλωστε και πύργοι από καλώς χρονολογημένες γειτονικές οχυρωμένες θέσεις του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (Γκορίτσα, Bakhuizen 1991, 125. 142 κ.ε.) ή και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. (Άλος, Reinders 1988, 76–84) έχουν διαστάσεις κατά μέσο όρο ανάλογες ή παραπλήσιες με αυτές των περισσότερων φωκικών οχυρώσεων (6 × 6,5 μ.), Tyraldou-Fakiris 2004, 279. Παρόμοια εικόνα εμφανίζουν και οχυρώσεις της γειτονικής Οπούντιας Λοκρίδας, Μπούγια 2000, 56.

⁷⁶ Παρά την άποψη του Tillard 1910/1911, 75 για έλλειψη πυλίδων, αρκετές νέες φωκικές οχυρώσεις διαθέτουν μικρές εξόδους, όπως π.χ. η Δίλεια και η αντικρινή Δρυμαία, βλ. σχετικά Ντάσιος 2004, 264 κ.ε. Γενικότερα για το θέμα Muth 2016, 167 κ.ε.

⁷⁷ Για τις αντηρίδες των οχυρώσεων Lawrence 1979, 359–361. Για τα εγκάρσια ζεύγματα Ορλάνδος 1958, 206. Winter 1971, 135–137. Lawrence 1979, 215.

⁷⁸ Από τον άνω ρου η «Θεοτόκος» και η Έρωχος, από τον μέσο οι Πεδιείς, η Νέωνα και η Δέδων και από τον κάτω οι Παραποτάμιοι. Αντίθετα, αμετάβλητες παρέμειναν η Χάραδρα, η Δρυμαία, η Αμφίκλεια και το Τιθρώνιο στον άνω, η Ελάτεια στον μέσο και ο Πανοπέας με τη Δαύλεια στον κάτω, στην απόληξη του οποίου στα

νοτιοδυτικά – άνω κοιλάδα Πλατανιά – συμπεριλαμβάνεται και η Άμβροσος. Τέλος, στην κοιλάδα του Άσσου, η οποία επίσης εκβάλλει στον Κηφισό, οι δύο πόλεις, Άβες και Υάμπολη, αν και διατήρησαν τυπικά την αυτονομία τους, θα πρέπει να ακολούθησαν κοινή πορεία, όπως εμφανίζεται και από την μετατόπιση του αμυντικού κέντρου της περιοχής από την παλαιά οχύρωση του «Κάστρου» Εξάρχου στη ριζικά ανανεωμένη του «Μπόγδανου», βλ. Ντάσιος 2004, 182–184.

⁷⁹ Σίγουρα η γνώμη των Μακεδόνων θα επηρέασε την απόφαση επανатеίχισης των φωκικών πόλεων. Αλλά όπως εύστοχα επισήμανε ο Ζάχος 2013, 79 σημ. 204 με αφορμή τις φήμες για πιθανή επανатеίχιση της Ελάτειας ήδη από το 344 π.Χ. «[...] κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί ότι όλη αυτή η εργασία έγινε από μακεδονικά, θηβαϊκά και αθηναϊκά χέρια [...]», χωρίς δηλαδή την ενεργό συμμετοχή των Φωκίων. Πολύ περισσότερο δύο δεκαετίες αργότερα, όταν η ανάρρωση από τον πόλεμο είχε επέλθει και οι νέοι οικισμοί ήταν ήδη πραγματικότητα και κατά συνέπεια η τείχισή τους φυσικό επακόλουθο.

⁸⁰ Frederiksen 2011, 17–19. 108–120.

Πηγές εικόνων: *Εικ. 1–13:* Φ. Ντάσιος, πλην των σχεδίων. – *Εικ. 4:* και *εικ. 8*, των οποίων η αποτύπωση και σχεδίαση έγινε από τον Αθ. Νασόπουλο και συμπληρώθηκε από Φ. Ντάσιο.

Βιβλιογραφία

- Αραπογιάννη 1982** Ε. Αραπογιάννη, Δίστομο. Οικόπεδο Μ. Γροντή (οδός 10ης Ιουλίου 1944, αρ.15), ADelt B 37, 1982, 216
- Αραπογιάννη 1984** Ε. Αραπογιάννη, Τάφοι από την αρχαία Αμβροσσο, ADelt A 39, 1984, 77–118
- Bakhuizen 1991** S. C. Bakhuizen, A Greek City of the Fourth Century B.C. By Goritsa Team (Πώμη 1991)
- Buckler 1989** J. Buckler, Philip II and the Sacred War, Mnemosyne suppl. 109 (Λέιντεν 1989)
- Camp II 2000** J. Mck. Camp II, Walls and the Polis, in: P. Flensted-Jensen (ed.), Polis and Politics. Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000 (Κοπεγχάγη 2000) 41–57
- Δακωρώνια 1995** Φ. Δακωρώνια, Βουρλιά Μοδίου, ADelt B 50, 1995, 347
- Daverio Rocchi 1993** G. Daverio Rocchi, Insediamento coloniale e presidio militare alla frontiera focese-beotica, Tyche 8, 1993, 1–8
- Fossey 1986** J. M. Fossey, The Ancient Topography of Eastern Phokis (Αμστερνταμ 1986)
- Frederiksen 2011** R. Frederiksen, Greek City Walls of the Archaic Period, 900–480 B.C. (Νέα Υόρκη 2011)
- Garlan 1974** Y. Garlan, Recherches de poliorcétique grecque, BEFAR 223 (Παρίσι 1974)
- Gose – Schober 2016/2017** E. Gose – F. Schober, Ergebnisse einer topographischen Reise durch Phokis (eds. K. Sporn – K. Hallof), AM 131/132, 2016/2017, 323–370
- Kase et al. 1991** E. W. Kase – G. J. Szemler – N. C. Wilkie – P. W. Wallace (eds.), The Great Isthmus Corridor Route: Explorations of the Phokis/Doris Expedition (Ντιούμπικ 1991)
- Κεραμόπουλλος 1912/1917** Α. Κεραμόπουλλος, Τοπογραφία Δελφών (Αθήναι 1912/1917)
- Kirsten 1949** RE XVIII 4, 2292–2295 s.v. Patronis (E. Kirsten)
- Klaffenbach 1937** RE XIX, 32–33 s.v. Pedieis (G. Klaffenbach)
- Κομνηνού 1978** Β. Κομνηνού, Δίστομο. Οικόπεδο Αγγ. Σταθά, ADelt B 33, 1978, 147–148
- Κολώνια 1989** Ρ. Κολώνια, Δίστομο. Οικόπεδο Ηρ. Κόρμπου, ADelt B 44, 1989, 200 κ.ε.
- Lawrence 1979** A. W. Lawrence, Greek Aims in Fortifications (Οξφόρδη 1979)
- Marsden 1969** E. W. Marsden, Greek and Roman Artillery 1 (Οξφόρδη 1969)
- McInerney 1999** J. McInerney, The Folds of Parnassos. Land and Ethnicity in Ancient Phokis (Όστιν 1999)
- McNicol 1997** A. W. McNicol, Hellenistic Fortifications from the Aegean to Euphrates (Οξφόρδη 1997)
- Monro – Allen 1920** D. B. Monro – T. W. Allen, Homeri Opera 1. Iliad (Οξφόρδη 1920)
- Μπαζιωτοπούλου 1981** Ε. Μπαζιωτοπούλου, Δίστομο. Οικόπεδο Α. Καΐλη, ADelt B 36, 1981, 234
- Μπούγια 2000** Π. Μπούγια, Οπουντίων Λοκρών τόποι ερυμνοί, στο: Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990–1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση (Βόλος 2000) 51–62
- Müth 2014** S. Müth, The Historical Context of the City Wall of Messene: Preconditions, Written Sources, Success Balance and Social Impacts, Proceedings of the Danish Institute at Athens 7, 2014, 105–122
- Müth 2016** S. Müth, Urbanistic Functions and Aspects, in: S. Müth – P. Schneider – M. Schnelle – P. D. de Staebler, Ancient Fortifications. A Compendium of Theory and Practice (Οξφόρδη 2016) 159–172
- Müth et al. 2016** S. Müth – A. Sokolicek – B. Jansen – E. Laufer, Methods of Interpretation, στο S. Müth – P. Schneider – M. Schnelle – P. D. de Staebler (eds.), Ancient Fortifications. A Compendium of Theory and Practice (Οξφόρδη 2016) 1–23
- Νικοπούλου 1968** Υ. Νικοπούλου, Δίστομο. Οικόπεδο Γαμβρίλη, ADelt B 23, 1968, 250
- Ντάσιος 1992** Φ. Ντάσιος, Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Φωκίδας στο: Φωκικά Χρονικά, τομ. Δ', 1992, 18–97
- Ντάσιος 1993α** Φ. Ντάσιος, Δίστομο. Οικόπεδο Ι. Πανουργιά και Σ. Καΐλη (γωνία Οσίου Λουκά και Τ. Λάππα), ADelt B 48, 1993, 222

- Ντάσιος 1993β** Φ. Ντάσιος, Δίστομο. Γήπεδο, ADelt B 48, 1993, 222
- Ντάσιος 1995** Φ. Ντάσιος, Δίστομο. Οικόπεδο Μ. Σφοντούρη. Οδός Αναπαύσεως. Οικόπεδο Φ. Μπούρα. Παιδική Χαρά, ADelt B 50, 1995, 352–356
- Ντάσιος 1997** Φ. Ντάσιος, Δίστομο. Αύλειος χώρος Μουσειακής Συλλογής Διστόμου, ADelt B 52, 1997, 448
- Ντάσιος 2001** Φ. Ντάσιος Δίστομο. Οικόπεδο Μαργέλου – Περγαντά (οδός Γ. Δημάκα), ADelt B 56, 2001, 407 κ.ε.
- Ντάσιος 2002** Φ. Ντάσιος, Δίστομο, Οικόπεδο Α. Καστρίτη (Κάστρο), ADelt B 57, 2002, 409
- Ντάσιος 2003α** Φ. Ντάσιος, Δίστομο. Οικόπεδο Ι. Σεχρεμέλη (οδός Καλαβρύτων 2–4), ADelt B 58, 2003, 411
- Ντάσιος 2003β** Φ. Ντάσιος, Δίστομο. Οικόπεδο Περγαντά (οδός Μπάρλου 13), ADelt B 58, 2003, 411
- Ντάσιος 2004** Φ. Ντάσιος, Αρχαίες πόλεις στην κοιλάδα του Φωκικού Κηφισού (Αθήνα 2004) <https://www.academia.edu/Photis_Dassios/33292028/>
- Ντάσιος 2008** Φ. Ντάσιος, Λίλαιο. Μία φωκική πόλη στις πηγές του Κηφισού, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα (Αθήνα 2008) 354–357
- Ober 1992** J. Ober, Towards a Typology of Greek Artillery Towers. The First and Second Generations (c. 375–275 B.C.), in: S. Van de Maele – J. Fossey (eds.), *Fortificationes Antiquae* (Αμστερνταμ 1992) 147–169
- Ορλάνδος 1958** Α. Ορλάνδος, Τα Υλικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων 2 (Αθήναι 1958)
- Oulhen 2004** J. Oulhen, Phokis, στο M. H. Hansen – Th. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation* (Οξφόρδη 2004) 408–430
- Παπαδημητρίου 1978** Α. Παπαδημητρίου, Η Τιθόρα και τα ιερά της. Προσπάθεια στην ιστορική τοπογραφία, ADelt A 33, 1978, 121–145
- Παπαδημητρίου 2012** Α. Παπαδημητρίου, Πεδιείς (Αθήνα 2012)
- Παπαδοπούλου 1988** Β. Παπαδοπούλου, Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Δίστομο Βοιωτίας, στο: Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών τομ. Α, τευχ. 1, 1988, 543–575
- Παπαχατζής 1981** Ν. Παπαχατζής, Παιονία Ελλάδος Περιήγησις 10: Φωκικά (Αθήνα 1981)
- Perrin 1916** B. Perrin, *Plut. Lives*, vol. IV: Sulla, The Loeb Classical Library 80 (Κείμενιτς, Μασ. 1916)
- Pritchett 1982** W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*. IV. Passes, University of California publications, Classical studies 28 (Μπέρκλεϊ 1982)
- Ραπτόπουλος 2002** Σ. Γ. Ραπτόπουλος, Οικόπεδο Ε. Δημάκα, ADelt B 57, 2002, 443
- Reinders 1988** R. Reinders, New Halos, a Hellenistic Town in Thessalia, Greece (Ουτρέχτη 1988)
- Rousset 1999** D. Rousset, Centre urbain, frontière et espace rural dans les cités de Grèce centrale, στο: *Territoire des cités grecques*, BCH suppl. 34 (Αθήνα) 35–77
- Rousset 2005** D. Rousset, Κριτική: C. Typaldou-Fakiris 2004, στο: RA 2005, 101–103
- Schober 1924** F. Schober, Phokis (Τζένα 1924)
- Schober 1941** RE XX, 474–496 s.v. Phokis (F. Schober)
- Scranton 1941** R. Scranton, Greek Walls (Κείμενιτς, Μασ. 1941)
- Σκιλάρντι 1983α** Δ. Σκιλάρντι, Οικόπεδο Ευθ. Σιδερά, ADelt B 38, 1983, 190 κ.ε.
- Σκιλάρντι 1983β** Δ. Σκιλάρντι, Οικόπεδο Ι. Σιδερά (οδ. Οσίου Λουκά 2), ADelt B 38, 1983, 192
- Sporn et al. 2016/2017** K. Sporn – E. Laufer – P. Funke, «Mit Maßband und Bussole». Geschichte und Würdigung des Manuskripts über eine Phokisreise im Jahr 1926 von Friedrich Schober und Erich Gose, in: AM 131/132, 2016/2017, 371–425
- Tillard 1910/1911** L. B. Tillard, The Fortifications of Phokis, BSA 17, 1910/1911, 54–75
- Typaldou-Fakiris 2004** C. Typaldou-Fakiris, Villes fortifiées de Phocide et la IIIe guerre sacrée 356–346 av. J.-C. (Αιξ-αν-Προβάνς 2004)
- Ulrichs 1863** H. H. Ulrichs, Reise und Forschungen in Griechenland. II. Topographische und archäologische Abhandlungen (Βερολίνο 1863)
- Vince 1926** J. H. Vince, Demosthenes. Orations 2: Orations 18–19: De Corona, De Falsa Legatione, The Loeb Classical Library 155 (Κείμενιτς, Μασ. 1926)
- Wilkie 1978** N. Wilkie, Lilaia, ADelt B 33, 1978, 159–161
- Winter 1971** F. E. Winter, Greek Fortifications (Τορόντο 1971)
- Ζάχος 2013** Γ. Α. Ζάχος, Ελάτεια. Ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος (Βόλος 2013).

Zusammenfassung – Abstract – Περίληψη

Das kritische 4. Jh. v. Chr.: Alte und neuere Siedlungen und Befestigungsanlagen im phokischen Kephissos-Tal

Zusammenfassung Dieser Aufsatz unternimmt den Versuch, die archäologischen Daten einer Kategorie von ummauerten Siedlungen im Kephissos-Tal im Detail zu diskutieren, welche nach dem Heiligen Krieg aufgegeben wurden, wobei die Bevölkerung in besser zu verteidigende Orte im Gebiet der selben phokischen Stadt umsiedelte. All diese befestigten Siedlungen – sowohl die alten als auch die neueren – stammen aus der Zeit vor und nach dem Heiligen Krieg, wie aus den Keramikstreuungen und den Befestigungstypen hervorgeht. Die Aufgabe eines alten Standorts und der Umzug zu einem neuen ist also ein sicherer Beweis für die Chronologie des Baus ihrer Mauern. In diesem Zusammenhang lassen sich Unterschiede zwischen dem überwiegend polygonalen Stil der alten Mauern aus dem Ende des fünften oder der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts und dem Stil der nach dem Krieg neu gegründeten Städte feststellen. Bei den Mauern herrschte daraufhin der trapezoidale Stil mit einer Neigung zu Quader- und manchmal pseudoisidomem Mauerwerk vor. Verstärkt durch häufiger vorhandene Türme (einige mit Quermauer im Inneren) entsprachen diese den neuesten Befestigungsmustern und Belagerungstechniken. All diese Mauern können jedoch nicht nur aus historischen oder technischen Gründen datiert oder einem vorgeschriebenen Plan zugeordnet werden, sondern müssen zunehmend unter Bezugnahme der individuellen historischen Entwicklungen und archäologischen Hinterlassenschaften der Siedlungen, zu denen sie gehören, verstanden werden.

Schlagwörter Kephissostal, Befestigungsanlagen, Siedlungen, Umsiedlung, Heiliger Krieg

The crucial 4th century B.C.: Old and new fortifications, old and new settlements in the valley of Phocian Kephissos

Abstract This paper constitutes an attempt to discuss in detail the archaeological data concerning a category of walled settlements in the Kephissos valley which were abandoned after the Sacred War, whilst the population relocated to more defensible sites inside the territory of the same Phocian city. All these fortified settlements – whether old or more recent – date to periods both before and after the Sacred War, as indicated by the scattering of pottery and the fortification types. The abandonment of an old site and the move to a new one therefore provides firm evidence for the chronology of the construction of their walls. It is in this context that differences can be detected between the mainly polygonal style of the old walls dated to the end of the fifth or the first half of the fourth century as compared to the style of new cities established after the war. It is the trapezoidal style tending towards ashlar and sometimes to pseudo-isodomic masonry that now predominated in the walls which, consolidated by the increased presence of towers (some with a cross-wall inside), complied with the latest fortification patterns and siege techniques. However, all these walls cannot be dated on historical or technical grounds only, or attributed to a prescribed plan, but must be viewed increasingly in relation to the particular historical and archaeological evidence of the settlements they belong to.

Keywords Kephissos valley, fortifications, settlements, relocation, Sacred War

Ο κρίσιμος 4ος αιώνας π.Χ.: παλαιές και νέες οχυρώσεις, παλαιοί και νέοι οικισμοί στην κοιλάδα του φωκικού Κηφισού

Περίληψη Αυτή η εργασία περιλαμβάνει μία προσπάθεια να συζητήσουμε λεπτομερώς τα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με μία κατηγορία τειχισμένων οικισμών στην κοιλάδα του Κηφισού που εγκαταλείφθηκαν μετά τον Ιερό Πόλεμο, όταν ο πληθυσμός μεταφέρθηκε σε πιο αμυντικές θέσεις μέσα στην επικράτεια της ίδιας φωκικής πόλης. Όλοι αυτοί οι οχυρωμένοι οικισμοί – είτε παλαιότεροι, είτε νεότεροι – χρονολογούνται σε περιόδους πριν και μετά τον Ιερό Πόλεμο, όπως υποδεικνύεται από τα κεραμικά ευρήματα και τους τύπους οχύρωσης. Ως

εκ τούτου η εγκατάλειψη μίας παλαιάς θέσης και η μετακίνηση σε μία καινούργια συνιστά ισχυρή απόδειξη για τη χρονολόγηση της κατασκευής των τειχών της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να εντοπιστούν οι διαφορές, ανάμεσα στο κυρίως πολυγωνικό σύστημα δόμησης των παλαιότερων τειχών, που χρονολογούνται στο τέλος του 5ου ή το πρώτο μισό του 4ου αιώνα, σε σύγκριση με τον τρόπο δόμησης των καινούργιων πόλεων που εγκαθιδρύθηκαν μετά τον πόλεμο. Είναι το τραπεζοειδές σύστημα από λαξευτούς λίθους και ορισμένες φορές από ψευδό-ισοδομική τοιχοποιία (opus isodomum) που κυριαρχεί τώρα στα τείχη, τα οποία χαρακτηρίζονται από την αυξημένη ύπαρξη πύργων (κάποιοι με κάθετο τοίχο στο εσωτερικό), ακολουθώντας τα νεότερα πρότυπα οχύρωσης και τις τεχνικές πολιορκίας. Παρόλα αυτά, όλα αυτά τα τείχη δεν μπορούν να χρονολογηθούν μόνο με ιστορικά ή τεχνικά κριτήρια ή να τα αποδώσουμε σε ένα συνολικό σχέδιο, αλλά πρέπει να ληφθούν υπόψη σε σχέση με συγκεκριμένα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα των οικισμών στους οποίους ανήκουν.

Λέξεις-κλειδιά κοιλάδα Κηφισού, οχυρώσεις, οικισμοί, μετακίνηση, Ιερός Πόλεμος